

АЛЛА ЦІВЧИНСЬКА

Незабутнє, немеркнуче...

(ПОВІСТЬ-СПОГАДИ ПРО МИКОЛУ ЗЕРОВА)

НЬЮ-ЙОРК, 1962

АЛЛА ЦІВЧИНСЬКА

Незабутнє, немеркнуче...

(ПОВІСТЬ-СПОГАДИ ПРО МИКОЛУ ЗЕРОВА)

diasporiana.org.ua

НЬЮ-ЙОРК, 1962

Copyright by
ALLA CIWTCHYNSKA

СЛОВО АВТОРА

«Повість-спогади про Миколу Зерова» вперше друкувалися в тижневику «Єдність» (1950, числа 29-40, Аделаїда, Австралія).

Переїзди Автора з континенту на континент (Європа — Австралія — Півн. Америка) відтягли можливість виходу в світ «Повісти-спогадів» окремим виданням аж на дванадцять років з моменту першого видрукування.

Пропоноване окреме видання «Повісти-спогадів» — доповнене (фактами в тексті, і уривками з листів до автора — в передмові); також — виправлене, навіть — дещо змінене, — тепер, коли згадуване встає, як перед Автором так і перед Читачем, уже на значній віддалі — і в просторі, і в часі. Як більше відповідаюча матеріялові і змісту, дещо змінена й назва.*

Незмінною, ясна річ, залишається настанова, а саме:

Автор не є ні культурним діячем, ні письменником, і не прагне для себе здобуття — ні слави, ані авторитету. Тож, єдина мета «Повісти-спогадів» — до немеркучо-яскравої авреолі навколо великої і мученицької постаті Миколи Зерова додати хоч малий-найменший промінчик.

Нью-Йорк, США.
1962.

Алла Цівчинська.

* В «Єдності» «Повість-спогади» друкувалися під назвою «Недописана Сторінка»; початковий підзаголовок «Повість-спогади про Миколу Зерова» залишається і в окремому виданні. (Прим. Автора).

ВІД АВТОРА —

до видрукування «Повісти-Спогадів» в періодичній пресі (газета «Єдність», Австралія, Аделаїда, 1950)

Виношенні в пам'яті впродовж багатьох років факти з останнього року життя «на волі» (напередодні арешту й Соловків) незабутнього Миколи Зерова, нарешті, фіксую, — жанрово незвично.

Форма «повість-спогади» обумовлена, перш за все, тим, що авторка, на жаль, не письменниця, і, отже, за браком поетичної уяви, не в силі перетворити спогади на справжню повість.

Переживання й події подані мною, відбувалися на моїх очах... Цей дивний «роман», що складався лише «з поглядів і усмішок», надто мені відомий, бо його герой — професор Микола Зеров і... краща приятелька моїх шкільних, а далі й студентських літ — провінційна мрійниця, що не абияк вплинула на формування мене як людини...

Безслідно згубивши в безжалільному вирі подій свою приятельку, не знаю, де вона тепер і що з нею, — тому замовчує справжнє її ім'я. В спогадах називаю її «Ляля» — з метою підкреслити вишуканість, «порцеляновість» цієї постаті в советській дійсності.

Надавати Миколі Зерову якесь вигадане ім'я — вважаю за недоцільне. Легендарний Зеров, відомий учений-трибун часів «Розстріляного Відродження» 20-х років на Україні — постать надто своєрідна. Сучасник пізнає Зерова під кожним прибраним ім'ям... Крім того, прибране ім'я, замість справжнього прізвища професора Зерова, спричинило б зниження документальності, пізна-

вальної цінності — можливо й так надто незначної — проте всеж наявної, попри всі недоврещеності літературно-стилеві.

Далеко не всі факти з життя Миколи Зерова, подавані тут, лежать у площині його літературно-мистецької і громадсько-політичної діяльності. Багато з них мають постать видатного критика і літературознавця в пляні, так мовити, сuto інтимного його життя. Та, якщо йдеться про постать Миколи Зерова, — і ця сторона його життя цікава, надто тим, що зовсім ще не освітлена. Потрібні солідні монографії, на підставі глибоких, жертвених і тривалих студій — життя, діяльності і творчості цієї високої і неповторної цільної людини, в усій її многогранності.

Микола Зеров переріс віки. Шоб зрозуміти Зерова, такого генія як Зеров, — а тим більше — дерзати аналізувати його, — треба самому бути генієм. Спогадів про особисте знайомство з Миколою Зеровим тут явно недосить: постає ризико, — замість вшанування — варварська профанація. Та хай Високоповажаний Читач, в ім'я Миколи Зерова, ласкавим буде пробачити погрішності «Повісті-спогадів»: автор, як уже згадувалося, не є письменником.

Новий Ульм, Німеччина,
1949.

Алла Цівчинська.

З ЛИСТІВ ДО АВТОРА

В ЧАСІ СПРОБ ВИДРУКУВАНЯ «ПОВІСТИ-СПОГАДІВ» В ПЕРІОДИЧНИЙ ПРЕСІ

З ЛИСТА ПРОФ. ПАВЛА ЗАЙЦЕВА*

липень 1948 р.

...Чарівну несподіванку Ви мені зробили...

...Ваші спогади-повість спочатку мене не брали, але в міру того, як я їх читав, я щодалі то більш піддавався їх очаруванню... І зробили Ви їх добре (прекрасна «фактура»!), і особа, що є її (Вашим) героєм — занадто близька моєму серцю, щоб читати про неї не хвилюючись...

...Дякую, моя хороша, за ті години чистих, теплих почувань, що Ви їх мені подарували так несподівано...

...А тепер скажу Вам великий комплімент: є лише одна річ серед життєвих документів такого роду: це роман-спогади княжни Варвари Репніної про Шевченка... Ви, мабуть, не читали. («Русские Пропилеи» — 1916, Москва, — що їх видав Гершензон). Я їх використав «повністю» в біографії Шевченка. Пошукуйте в Мюнхені... Ні, їх ніде нема. А мої загинули під час утечі... Біографія не знати коли вийде — завелика!

Літературна вартість Ваших спогадів не менша...

...Так от Ви українському Едипові... дали перепочинок: Лялин бальзам зневулив бодай на короткий час ядріння моїх незагойних ран!...

(Вам широ відданій
старий і непоправний романтик
Павло Зайців)

* Павло Зайців — в час написання поданого листа — Дійсний член і Голова Комісії Шевченкознавства НТШ; Дійсний член і Директор Інституту Шевченкознавства УВАН.

**З ЛИСТА П. ЄВГЕНА ОНАЦЬКОГО,
РЕДАКТОРА ГАЗЕТИ «НАШ КЛИЧ»**

21 жовтня 1948, Буенос Айрес, Аргентіна

...Вашого листа з 5 жовтня ц. р. ми отримали. Вашу передмову до праці про проф. Зерова перечитали.

Щодо можливостей видрукування цієї праці в «Наш. Клич», мушу написати таке: мені особисто ця праця була б дуже цікава, тим більше, що я знав проф. Зерова особисто, ще в його й мої студентські роки. Але не знаю, наскільки вона може підійти до «Наш. Клича»: з передмови, яку Ви нам надіслали, маю враження, що ця Ваша праця була б западто інтелігентська.

...В усікому разі, спомини про Миколу Зерова — завжди цінна річ, і рано чи пізно вони повинні бути видруковані. Аби тільки десь не затратилися, що було б дійсно втратою...

(З найкращим привітом і пошаною
Ваш Євг. Онацький)

**З ЛІСТІВ П. ГЕННАДІЯ КОТОРОВИЧА, —
ТОДІ — РЕДАКТОРА ТИЖНЕВИКА «НЕДІЛЯ»
в Ашшафенбурзі, — Німеччина.**

(З листа від 8. 10. 1948)

...прошу ласкаво надіслати Ваші цінні мемуари про Миколу Зерова для друку в «Неділі». Міститимемо їх відтинками по закінченні спогадів про Животка...*

(З листа від 29. 10. 1948)

...Ваш цікавий манускрипт читаю вечорами вдома. Безумовно вартий друку. Одне застереження... має наш мовний редактор... не до змісту, але до того, чи оголошенням спогадів тепер не можна пошкодити Зерову, якого доля... все таки невідома. Я тієї думки не поділяю. Однаке з лояльності до свого редакційного Колеги передаю цю справу на розвагу Вам. Прошу дати останнє своє слово. Тоді негайно розпочинаємо друк.

(Запевняю Вас у своїй окремій пошані
Ваш Г. Которович)

* «Неділя» почала була друкувати «Повість-спогади» — вліті 1949 р. Друкування не дійшло щасливого кінця — з тої причини, що тижневик «Неділя» припинив своє існування. (Прим. Автора)

КОПІЯ НЕВІДІСЛАНОГО ЛИСТА ЮРІЯ ДІВНИЧА, —
ТОДІ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА ГАЗЕТИ «УКРАЇНСЬКІ ВІСТІ»,
Новий Ульм, Німеччина, Баварія

(До Редакції українського щоденника «Свобода» в США)

Рекомендуємо Вам як авторку нашу співробітницю, п. Аллу Цівчинську, і її спогади про Миколу Зерова, які варто опублікувати в газеті.

Поза Юріем Кленом, про особисте життя М. Зерова в нас іще ніхто не писав. Спогади п. Алли Цівчинської відрізняються, як Ви самі побачите, виключною читабельністю та інтимною ширістю тону розповіді.

Через брак місця в нашій газеті, що після грошової реформи в Німеччині вимушено перейшла на великі черенки, ми, на жаль не можемо підіймати більших речей в нашему часописі — таких як ці спогади.

(Головний Редактор Юрій Дівнич)

З ПРИВАТНОЇ ЗАМІТКИ РЕД. ЮРІЯ ДІВНИЧА ДО АВТОРА, —
В ЧАСІ НАПИСАННЯ «ПОВІСТИ-СПОГАДІВ»

...Прочитав легко, як рідко яку іншу річ...

...А взагалі вітаю. Це — хист.

6.10.1948

(Ю. Дівнич)

З ЛИСТІВ п. МИХАЙЛА ОРЕСТА
(З листа вд 24. 8. 1948)

...Від п. Л. Полтави я дізнався, що Ви написали широкі спогади про М. Зерова...

...Книга Ваших спогадів являє для мене, цілком природно, великий інтерес. Цілком схвалюючи подану Вам п. Полтавою пропозицію друкувати уривки з неї в заокеанських органах, я дозволив би подати Вам пораду виготовити з неї кілька машинописних копій...

...Одну копію Ваших спогадів я радив би вислати до музею в Вінніпегу...

(З листа вд 15. 12. 1948)

...Ваші довгосподівані спогади одержав, прочитав одним духом, вважаю їх безумовно вдалими з багатьох поглядів. Вони мають свою емоційну атмосферу, а точності роботи Вашої пам'яті можна позаздріти.

По цьому я збираюся перечитати рукопис вдруге — уважно і вглядливо, бо сподіваюся дещо Вам побажати...

...Цими днями в мене виникла думка укласти т. зв. «Zegeriana» — збірку дотепів, принагідних висловлювань та характеристик і експромтів М. Зерова. Для цього звернувся листовно до кількох приятелів і близьких знайомих... До Вас, очевидно, моя просьба не стосується, бо Ви вмістили все, що пригадали, до своїх спогадів. Але дозволю собі нагадати, як важно вирвати з кігтів небуття і забуття всі ті крилаті, а часом колючі слова, на які М. Зеров, як Вам відомо, не скунував.

Прошу прийняти мою красну подяку і сердечні побажання. Годиться віддати Вам належне: що в теперішніх обставинах Ви спромоглися на роботу більших розмірів, яка потребує чималої концентрації, і успішно її завершили...

(З новорічного листа на 1949 рік)

...Проф. Державин, прочитавши Ваші спогади, висловився про них загалом позитивно.

(З глибокою пошаною М. Орест)

(З листа від 2. 8. 1949)

...Спогади Ваші тимчасово залишив у Ляйпгаймі: не всі ті, що схотіли з ними познайомитися, встигли їх перечитати до моого від'їзду.

Сподіваюся, що Ви не гніваетесь на мене, що я дозволив собі познайомити з Вашими спогадами кількох близьких до мене людей. Коли б була надія, що вони будуть невдовзі надруковані, я цього не зробив би. А так — шкода, що вони довший час будуть лежати мертвим капіталом...

(З листа від 26. 9. 1950)

...Сердечно поздоровляю з фактом появи на світ Вашої повісті.* Ale вона, справді, надрукована так недбало, що нове видання її (як було б гарно, коли б це була книга!) є дуже бажаним...

...В кожнім разі далека Австралія перша (і гідно!) озвалась на 60-у річницу з дня народження М. Зерова. Честь і слава Вам і Дм. Чубові! З значним запізненням супроти дати з'явилася в «Україн. Думці» (Лондон) прегарна стаття проф. В. Державина. Я збираюся дати дотичні стимули журналам «Київ» і «Пороги»...

(Ваш М. Орест)

* В тижневику «Єдність», 1950, Аделаїда, Австралія.

«...Серед моїх життєвих зустрічей знайомство з Зеровим було найцікавіше. За годину ми вже були такі близькі один одному, що здавалося, зналися вже з дитинства. Мене просто приголомшила всебічна талановитість цієї духовно яскравої людини, з уст якої каскадою били дотепи їй мудрі спостереження, лаконічно-суворі характеристики й кучеряво-бароккові описи цікавих подій і фактів.

«...Живе срібло!» — сказав я, дивлячись йому в очі. Я любувався ним — блиском його очей, його мілим усміхом, його занедбаним зовнішнім виглядом: він мав подерті кишені, а коли усміхався, показував вищерблені зуби, — і це до нього так пасувало. Серед киян я не зустрічав таких життерадісних людей. Він був молодший за мене «eruditissimus», але його ерудиція просто лякала: він знов усе — я не знаю, чого він не знатав... Ми почали зустрічатися щодня. Були то чудові часи. Життя кипіло. Коли ставалася якась радісна національна подія, Зеров біг мені назустріч — і кричав: «Ukraїna da fare!» Він був надзвичайно скромною людиною... В його великій теці (він з нею не розставався) було повно зшитків з чудовими поезіями, пародіями й епіграмами. Нераз увечері, коли верталися ми з якихось зборів (а тоді щодня були якісь збори), він спинявся під електричним ліхтарем і, витягнувши якусь епіграму або пародію, що відносилася до особи, про яку ми перед тим розмовляли, починав декламувати; ми, забувши про обстанову, в якій це діється, іноді до ранку (коли це було літом) перечитували його чудові поетичні твори. Я не давав йому спокою й домагався, щоб він їх друкував. Він волів критикувати інших, а на свою філігранову творчість дивився як на вправи...»

(З спогадів проф. Павла Зайцева)

«...в очах його грато архангельське сіяння!»
(Проф. П. Зайців про Миколу Зерова).

I

ПОГОЖОГО ДНЯ ранньої осені 1933 року Ляля вперше потрапила до Києва.

Вона мала 21 рік, а виглядала цілком дівчатком — в синенькому благенському пальтічку, з рожевим, пле-теним із ниток, берстиком на темнокаштановому волоссі, що, переділене посередині, звисало ззаду двома найви-ми косами. Це провінційне дівча в побожній екстазі торкалося своїми тендітними ніжками «тих самих пішо-ходових плит, якими не так давно ступало стільки вели-ких людей нашого народу», — так думалося їй.

— Боже!.. Леся Українка, Коцюбинський, Франко, Винниченко, а ще раніше — Шевченко і... Боже мій, скільки їх... скільки... I їй хотілося ціluвати землю святого Києва, — вона про це місто стільки чула ще в своїй родині і стільки читала...

Ляля подзвонила біля мешкання число 7 82-го бу-динку на Фундукліївській вулиці. Двері відкрив середньо-го росту пан, в сірому костюмі, бльондин, в окулярах, жувавий і рухливий.

Привітавшись і попросивши вибачення, Ляля про-мовила:

— В разі це можливо, мені треба було б в одній справі бачитися з професором Зеровим...

— Прошу до кімнати, це я, — була відповідь.

— У мене є до Вас лист...

— Прошу сідати, я зараз прочитаю.

Ляля присіла на стілець, розглядаючи велику кім-нату з великим столом посередині і меншим — ліворуч при скляних дверях на балкон, зі стінами, заспільн за-ставленими, мов у бібліотеці, стеляжами, повними кни-

жок. Та увагу Лялі приковував сам господар, легендарний Микола Зеров, цей ідейний спільник буревного Миколи Хвильового...

...Негарне, але яке інтелігентне обличчя... Кирпатий, м'ясистий ніс, випнуті наперед уста, а в розмові показуються... не зуби... лише рештки зубів. (В обличчі вченого, це, особливо на перший погляд, неприємно дивувало, — ажніяк не відповідаючи «канонам клясичної краси»). А колір обличчя — рожевий, ніжний, здавалось, по-жіночому випещений... Та переможно підкорював вираз лиця, очей... Скільки надхненої, сливедитячо-наївної віри було в цих блакитних, жвавих, молодих, променистих очах!.. Віри в перемогу ясних сил Прекрасного над темрявою Зла. А високе чоло, а відкинутие назад густе золотаве волосся!.. Саме силою цих надхнених очей, чистого чола, гордо і строго відкинутої шевелюри — лице світилося виразом високорозвиненого інтелекта, незрівнянного ерудита, що чи не на ціле століття переріс своїх сучасників, своє оточення, свою добу...

— Отже, Ви племінниця моого друга Михайла? Він пише, щоб допомогти Вам вступити до університету, — сказав Микола Костьович, дочитавши листа.

— Так. Це в зв'язку з реорганізацією інститутів на університети, — відповіла Ляля, ледве повертаючи, мов вовниною шматкою, пересохлим язиком. (Півгодини перед тим, просто з поїзду, Ляля дізналася про адресу професора Зерова в університеті і, залишивши свою валізку на догляд старого університетського швейцара, перебігла кілька кроків Великою Володимирською, далі, терплячи пекучу спрагу, пішла вниз по Фундукліївській. І так і не встигла напитися «сельтерської» десь на вулиці в кіоску.)

І раптом перед Лялею опинилася склянка гарячого чаю. Це Микола Костьович швиденько наточив чаю з електричного чайника, що завжди був напоготові у нього, пристрасного чаєлюба.

— Ось, беріть, їжте, пийте, — припросив до наготованої на столі їжі.

— Дякую. Я таки страшенно хочу пити, — мовила Ляля, і ще не забувши страшну весну 1933 року, взяла шматочок цукру, лише до пиття «в прикуску».

— Ми зробимо так, — швидко вирішував Микола Костьович. — Я сьогодні ж поговорю за Вас із секретарем учебової частини. Попереджений мною, він уважно вислухає Вас і керуватиме дальшими Вашими кроками. В разі потреби поговорити зі мною — Ви щодня побачите мене в Університеті. Якщо хочете, почекайте кілька хвилин, і ми підемо до Університету разом.

— Дуже дякую. Я прошу вибачити. Але я кранце піду зараз сама, — відповіла Ляля.

Тут ввійшла до кімнати дружина професора, немолода і, як здалося тоді Лялі (а більше Ляля її ніколи не бачила), негарна пані, дуже чорнява, з дуже підфарбованими щоками. Гамірливо показувала куплене, розказувала, який дісталася «пайок» на картки для дорослих, а що для дітей — на сина Котика. Говорила російською мовою.

— Ось це племінниця моого друга Михайла, — відрекомендував Микола Костьович Лялю. — Я часто говорю про нього.

Софія Федорівна кинула недбалим оком на присутню і знову вся поринула в свої господарські справи. Ляля хутенько попрощалася і пішла до Університету.

II

Микола Костьович дотримав слова: попередив відносно Лялі секретаря учебової частини, єдину людину з адміністрації Університету, що на неї ще міг вплинути авторитет професора. Для інших впливових осіб, «партийців», професор Зеров був тепер уже ніякий авторитет, — навпаки, — людина небезпечна, політично непевна.

Минуло щось понад тиждень, поки справу Ляліного прийняття до Університету врешті вирішено позитивно.

Досі Ляля студіювала вже три роки філологію в Одесі. Та тепер, восени 1933 року, советська влада надумалася перетворити так звані «інститути професійної освіти» на університети, тобто реставрувати те, що вона сама свого часу скасувала. Але в Одесі бракувало науково-педагогічних сил в галузі філології (іх протягом останніх років розстріляли або заслали), і тому філологічного факультету при університеті в Одесі не відкрили. Всі студенти філології Одеського «інституту професійної освіти» мали перейти до тамтешнього Педагогічного інституту (що здався досі «інститутом соціального виховання» і готовував учителів лише для неповної середньої школи, тоді як «інститут професійної освіти» давав право викладання в повних середніх школах). Лялі, та й іншим студентам філології, така механічна «передача» їх (що мали право скінчiti студiї в унiверситетi) до педагогічного інституту видалася образливим пониженням в правах.. Всі вони лідняли клопотання перед Народним Комісаріатом Освіти про дозвіл їм приєднатися до філологічних факультетів університетів Харкова або Києва. Дозволили переїздити до Харкова. В Києві ж нібіто не було місця ні в гуртожитку, ні в самому Університеті, і тим більше не можна було сподіватися на призначення стипендій...

Та Лялю не приваблював Харків, ця новоспечена столиця Радянської України. Досі Ляля трималася Одеси, бо, надто хоровита з дитинства, боялася розхврітися «на чужині»: в Одесі Ляля мешкала хоч і не в родині свого дядька (крім того, що вчилася, Ляля й працювала, — отже, заробляла самостійно на оплату мешкання і прожиток), — проте все ж чулася певніше поблизу рідні. Та як уже доводилося переїжджати, — Ляля воліла тільки до Києва.

— До Києва... Там Зеров! — говорила вона собі, чувши про Зерова як душу культурно-освітнього процесу на Україні 20-х років ще від Бориса С., свого співкурсника, який, бувши вилучений «за ворожу ідеологію» ще з первого курсу, ось уже два роки як зник без вісти.... Та й дядько Михайло нераз із захопленням

згадував Миколу Зерова, свого кращого друга бурхливих студентських літ...

І Ляля поїхала до Києва без офіційного дозволу на переїзд до філологічного факультету Київської «Alma Mater», сподіваючися все полагодити на місці.

Поки вирішувалася її справа, Ляля, після першої своєї візити, не шукала зустрічі з професором Зеровим, не хотячи завдавати клопоту. Та він сам, зустрівши якось її в Університеті, запитав, як справи.

— Тим часом — це пічого позитивного, Микола Костьевич. Завтра ще попрошуся на лінгвістичний відділ, бо на літературному — відповідають — немає місця. Як і до лінгвістичного не приймуть, доведеться ні з чим повернатися до Одеси і кінчати, замість Київської «Alma Mater», Одеський Педагогічний Інститут.

— Дуже шкода. В усякому разі, перед від'їздом Ви ще зайдете до мене додому, я передам відповідь другові Михайліві, — сказав Микола Костьевич, подумавши, мабуть: «Що ж то за дівча таке нікчемне, — не вміє постояти за себе, домогтися свого.» Ця думка відбилася в його, так безпосередньо реагуючих на все очах. Лялі аж незручно стало від цього погляду, і вона вирішила таки настоюти на своєму. І настюла: за кілька днів її прийняли. Саме виходячи від ректора, коли він дав згоду на її прийняття, Ляля зустріла Миколу Костьевича.

— Мене таки прийняли на лінгвістичний відділ, — повідомила вона.

— Я дуже радий, широко вітаю. Це все одно який відділ, головне — факультет, і якого Університету. Відділ не має значення.

III

Минуло кілька місяців. За цей час Ляля «вибігала» собі роботу: лекції в якихось вечірніх школах для робітників військових ідалень десь аж на Печерську та Звіринці. Праця лише частково оплачувалася грішми, бо відраховувано вартість обідів, що їх там одержувала

Ляля. Загально життя її було тяжке. З студентського гуртожитку щодня вранці Ляля бігла на лекції до Університету. А з своєї вечірньої роботи в таких віддалених від її мешкання районах як Печерськ і Звіринець Ляля поверталася додому десь аж по 9-ій годині вечора і, не зважаючи на тяжку втому, мусіла сідати за університетські посібники і конспекти. «Ранній ранок виганяв її з дому, і лише пізній вечір приганяв». Використовувати для себе бібліотеки, читальні, різноманітну додаткову літературу — Ляля не мала жодної можливості. Стипендії видавалися тоді залежно від «соціального походження», і Лялі, як «утриманці службовки» (вдови-матері), — так, як це було вже і в Одесі, звичайно, стипендії не дали. Вчилася не блискучо. «Аби тільки здати!» — таке мала гасло. «А щоб знати, — колись, уже в процесі викладацької праці, працюватиму над собою, поповнюватиму всі «прогалини». З професорами, тим більше з Миколою Костьовичем, соромилася розмовляти. «Говорити з кимсь із цих видатних людей, нічого не пояснюючи про себе, чому я така не начитана, — вони тільки побачать, яка я дурна, і я наберуся лише сорому.. А пояснювати, що я не працюю над собою належно через надто тяжкі умови, — то про мене подумають, що я, до всього, ще й нахабна. Ні, куди там мені розмовляти з ними...» — міркувало дівча. Микола Костьович нераз — здавалось їй — допитливо позирав на неї, коли після його лекції вона виходила з автенторії, проходячи повз нього при катедрі, ніби чекав, що дівча підійде і запитає щось чи попросить (і він, напевно, радо у всьому б її допоміг). Але ця дикунка-провінціялка мовчки проходила повз нього, не зупиняючись, не просячи, не запитуючи нічого, лише часом ніби трохи винувато посміхаючись...

Проте Ляля не почувала себе нещасною. Вона настільки була захоплена Києвом, Університетом, лекціями, а найбільше — як лектором — саме Зеровим, що всі лиха її буденного життя відходили на задній план. Як нову особу в Києві, Лялю захоплювали різні специфічні «київсько-університетські» чутки, поширені між студентів, особливо, чутки про Миколу Костьовича Зерова.

Говорили, що друга частина роману Хвильового «Вальдшнепі» (про яку уперто твердили, що її — ясна річ, за наказом влади — власноруч спалив автор), — ніби все ж таки збереглася, і саме у Миколи Зерова, і саме той примірник рукопису, що його Зерову Хвильовий колись був подарував.

Немало чуток оповивали діяльність Миколи Зерова за часів літературної дискусії 1925-28 рр. Переходили з уст до уст перекази про його дотепні відповіді опонентам, в'їдливі, нищівні жарти тощо. Так, розповідали, що, розбиваючи одного разу советського критика Вол. Коряка (який виступав проти Зерового гасла «Ad Fontes»), Микола Костьович, не витримавши, пібто сказав: «Горе наше в тому, що ми мусимо мати справу з різними «розкоряками», — вживши гри слів «коряк» — «розкаряка». (Кажуть, ноги Коряка таки справді не відзначалися ідеальною стрункістю.) Доповідь якогось іншого опонента, виголошена ним у тісному колі «літератів» (так Микола Костьович величав советських літературознавців), але чомусь громовим голосом, — від Миколи Костьовича «заслужила» зауваження: «Шкода мені тільки Вашого голосу...» I далі пояснення: «Надто нечисленна авдиторія, ні для чого було так надувати голос...» (Це — щоб не сказати, що не варт було вживати громового голосу й через зміст самої доповіді, очевидно, надто незначчої).

Казали, що саме Миколу Костьовича, як близького промовця на диспуті часів Літературної дискусії, описав романіст Валеріян Підмогильний (знищений пізніше як «ворог народу, націоналіст») в своєму романі «Місто», — в образі професора Світозарова.

А в студентському гуртожитку з рук до рук переходила книжечка літературних пародій, де поруч із багатьма тогочасними письменниками, учасниками Літературної дискусії, були шаржі і на професора Зерова.

Після весни голодного 33 року і тяжких попередніх літ, проведених у специфічно меркантильній, з «блата-ніцьким нальотом» Одесі, — Лялю приємно вразила атмосфера старого Києва — міста не лише славного

історичними подіями й місцями, а головне, свято зберігаючого — попри весь тиск страшного часу — давні історичні і науково-культурні традиції, міста такого типово українського, шляхетного, серйозного, вдумливого... яке, приймаючи неминучість страждань, притає-но вірувало в майбутнє Воскресіння...

І першим, хто вразив Лялю саме цим виразом притаєної віри в Воскресіння, був Микола Кост'ович. Ця віра світилася в його чудових очах, вихоплювалася з кожного його руху, нею насанжено було кожне слово його надхненних лекцій... Ах, ці його лекції... Лялю спочатку сиділа, не в силі щобудь зrozуміти, — тим більше, що вона, через зволікання з її прийняттям, трохи спізнилася на початок курсу.

Микола Кост'ович читав у них курс історії української критики і журналістики. (Курс дореволюційної української літератури він уже прочитав на попередніх семестрах; курсу ж пореволюційної літератури йому не довіряли — читали її новоспечені «світила»). Лялю, в лекціях професора Зерова, спочатку приголомшувало все. І своєрідна будова речень, з інфінітивами на кінці. (Пізніше вона зрозуміла, що це було, можливо, навіть дещо наївним, звичайним манеруванням, «орієнтацією на Захід» досить дріб'язковою, що зводилася до звичайного копіювання німецької синтаксі; проте, можливо, до Миколи Зерова це прийшло через академіка Сергія Єфремова). І особливості лексики, так само з наслідуванням західноукраїнській (вживання таких слів як «розмаїто», «зосібна», «даруйте» тощо). Але це були лише другорядні дрібнички... Приголомшувала широчину кругозору, чуття історичної перспективи, влучність наведення історико-літературних паралелів, багатство пам'яті Миколи Кост'овича як лектора.

Скільки імен сучасників розгляданого автора, скільки назв творів і назв журналів, де вони друкувалися, скільки дат, коли ті журнали вийшли... Скільки анекdot, літературних і історичних, скільки паралелів, скільки цитат напам'ять всіма мовами... І про кожного автора

професор Зеров говорив так, ніби особисто його близько знати, його життя спостерігав власними очима і спеціально вивчав його психологію.

Одного разу після лекції про Володимира Самійленка хтось із студентів запитав, чому від цього поета — такого, за словами професора, обдарованого і яскравого — лишилася порівняно незначна спадщина.

І Микола Костьович з характеристичною для нього милою усмішкою і таким виразом очей, ніби бачив перед собою поета, відповів: «Прочитайте спогади про Володимира Самійленка (Сивенького) Марії Миколаївни Грінченко — і Ви тоді побачите, що то був за ледащо».

Особливо яскраво характеризував Микола Костьович поетів — не тільки Шевченка, Франка, Лесю Українку, а й інших, менше видатних. Тут він знати вражаюче багато напам'ять і, сам поет, без краю цитував — декламуючи майстерно, глибоко продумано, від душі, оксамитово-м'яко...

Ляля божеволіла, приголомшена, зачарована, забуваючи про все. Злиденне, сповнене безпросвітного сіпання і шарпанини власне життя, жахлива дійсність советського навколошнього терору, сіре, безбарвне студентсько-комсомольське оточення, — все відходило кудись, зникало. Перед нею, перед її очима був лише він, Микола Зеров — учений, владар дум, поет і надхнений трибун, що кликав до найвищих ідеалів. І здавалося: росувалися стіни, іесь, — не тепер і не тут, а з сивих віков, — встає величний Рим у всій своїй давній славі, і повний громадського запалу трибун говорить на форумі до тисячних мас народу, щоб силою свого слова передати їм жар своєї душі і повести їх за собою... Зникали всі недоліки зовнішності професора, советська злиденість, занедбаність його одягу (оті обдерти кишені пальта чи зім'яті, невідпрашовані борти піджака)... Натомість — здавалось — сповивала його велич на того, чоло вінчав лавровий вінок і — чекалось — по гучних кімвалах, мають засурмити гімни його вічної слави...

Спочатку Ляля не могла тих лекцій конспектувати. Лише, одсидівши зачарована дві години вряд, вигукувала до сусідки, приятельки ще з Одеси: «Боже... які ми пігмеї, Таню!.. Мені соромно існувати...» Далі навчилася сприймати спокійніше і навіть, не гублячи жадного слова, жадного дотепу і всього чару в цілому, майстерно конспектувала. Завжди вражало її якесь особливе єднання душ — її і Миколи Костьовича. Спочатку Ляля думала, що це випадки, далі — переконалася — це стало системою. Завжди, коли професор зупинявся на якомусь цікавому місці в настроях чи творчості того чи іншого письменника, і щойно Лялі (вона добре знала російську — в оригіналах і світову — в перекладах — літературу) спадала на думку якась літературна паралелля («Ах, точнісінько такий настрій чи явище в творчості такого ось письменника і саме в ось такому його творі!»), — як одразу ж Микола Костьович називав саме той твір і того письменника і навіть те саме місце, яке тільки-що Лялі спливло на думку. Виходило так, ніби Микола Костьович на віддалі читав Лялині думки. І їй здавалося: так розмовляли їх душі...

IV

Та це в Університеті, під час лекцій. А поза ним, за ціле півріччя вони ні разу не розмовляли. Було, правда, й поза лекціями кілька випадків, які (так думалось Лялі) доводили спорідненість їхніх душ.

Вперше це було ще восени, 7-го листопада, саме в «урочистий» вечір, коли Університет відзначав таке остогидле «свято жовтневої революції». Ляля пішла до університетської актової залі, де мали зібратися всі студенти. Пішла не з бажання святкувати, але тому що мусіла йти, бо й так, вічно бігаючи по заробітках, ніколи не мала можливості по обіді бувати на студентських зборах і вже побоювалася всіляких підозрінь і неприємностей за те...

Вона одяглась в чистеньку білу блузку і темну спідничку, а черевики позичила в когось із студенток (бо її єдині, що в них вона виїхала з Одеси, вже до свята не надавалися ніяк). Настрій був все ж таки трохи святковий, — хоч би в передбаченні трьох вряд вільних днів, що в советській дійсності було великою рідкістю — лише двічі на рік: в річницю «жовтня» та для відзначення 1-го травня. Ляля ж особливо раділа відпочинкові, бо несла подвійний тягар — училась і працювала.

Вона сиділа десь на задніх лавках ліворуч, межи своїх співкурсників, і раптом побачила, що з передніх професорських місць правої сторони шле їй своє привітання Микола Костьович. Ляля відповіла усмішкою, хоч і озорнулася навколо, думаючи спочатку, що, можливо, це не до неї. (Їй це видалося завеликою честю!) А Микола Костьович усміхався так широко, дружньо, так незрівнянно сердечно, як давній-давній і рідний-рідний, хоч і значно старший і розумніший друг...

Напоєна мріями, Ляля в думках усе повторювала собі те місце із «Знедолених» Віктора Гюго, що його як мотто взяв Чарлз Діккенс до свого роману «Крихітка Дорріт»: «Одна усмішка з-під гарненького капелюшка вводить душу до світу мрій». Ефект від усмішки Миколи Зерова був не менший!!!

Вдруге, ще під час цього ж семестру, розмовляли вони очима в сумніших обставинах.

Одного разу, повернувшись ввечорі до гуртожитку після своєї біганини по заробітках, Ляля з заздрістю вислухувала захоплені розповіді своїх співмешканок, що були в той вечір на прилюдному звіті Миколи Костьовича як керівника катедри української літератури в Університеті. Звіт цей фактично був змушеною сповіддю професора за всю його попередню «націоналістичну» діяльність, але всі з захопленням говорили про те, з яким почуттям власної гідності, як тактовно, розумно і навіть щиро «звітували» професор. Він говорив — так розповідали, — що перебудова світогляду — це **процес**, а не раптове переродження і, як процес, потребує немало часу, а ще більше — роботи над собою. І говорив

як завжди — надхненно, з запалом, з вірою в те, що його зrozуміють. І молодь таки справді зрозуміла свого професора, бо вкрила його виступ-звіт гучними оплесками...

Та за кілька днів у київській вечірній газеті «Большевик» з'явилася замітка «Під гучні оплески присутніх...», де вся попередня подія освітлювалась як «факт притуплення клясової пильності з боку советської студентської авдиторії», бо (де ж таки?!) ця студентська советська молодь «замаскований виступ запеклого ворога, шкідника-націоналіста, відомого контролреволюціонера Зерова, його жалюгідне скавучання...» зустріла гучними оплесками... Отже... «ворог, мабуть, думав, що він завуалював надійно своїм дурманом свідомість всіх присутніх, але він помилився, бо партійно-професійний студентський актив вимагає, щоб звіт ученого-націоналіста Зерова був винесений вдруге на обговорення широкої університетської громадськості, де присутні, усвідомивши справжню суть речей, могли б схвалити належні резолюції...»

Цей другий «громадський перегляд звіту» таки незабаром був призначений. Ляля йшла туди з тривогою. Вона передчуvalа, навіть знала напевно, що сьогодні людині, яку вона глибоко шанує, яку вважаєвищою на цілу голову за своє оточення, призначено випити терпку чашу мук і знущань, приготованих заздрісними і злісними пігмеями.

Ляля ввійшла до залі запізнившись, коли вже відбувалися виступи всіляких адміністративно-партийних активістів-інформаторів. Вони кидали на адресу професора брудні інсинуації в дусі вищенаведених місць із газетної статті. Миколу Костьовича, — як не шукала його Ляля очима, — так і не знайшла. Він з'явився на сцені перед очі присутніх аж коли прийшов час його виступу.

А в залі присутньою була дійсно широка громадськість. Впадала в очі наявність великої кількості немолодих уже, інтелігентних облич. То прийшли працівники численних університетських музеїв, кабінетів,

бібліотек, читалень і архівів, — безумовно не для того, щоб осуджувати Зерова («виносити належну резолюцію»), а всі з затаеною жагою почутти його надхненого слова і в глибині душ поспівчувати йому...

І він говорив... Говорив довго, — Ляля не могла б сказати, скільки саме. Говорив цікаво, послідовно і, навіть у таких — мало сказати несприятливих, а просто ворожих до нього умовах, — не лише з почуттям власної гідності, а як завжди, — мальовничо, переконливо, надхненно... Під час своєї промови професор кілька разів пив воду, поправляв окуляри, проте лице його було спокійне, лише злегка втомлене, очі ж, як завжди, були сповнені все тої ж, зрозумілої небагатьом обранцям, незламної віри в Воскресіння... Скінчивши, він знову зник десь за лаштунками.

І лише коли майже всі вийшли — а Ляля не могла зрушити з місця, приголомшена всім, що тількищо тут сталося, — вона побачила Миколу Кост'овича, що стояв близько сцени біля одної з бічних колон, зовнішньо спокійний, але курив. (А курив він — як Ляля дізналася пізніше — лише тоді, коли було йому боляче). Ляля стояла з розширеними очима. І Микола Кост'ович, здавалося, відчув погляд тих молодих жагучих очей, підняв свої променисті, сьогодні трохи втомлені очі і зразу ж спустив повіки, — вітаючи стиха цю сповнену співчуття, співзвучну йому дівочу душу...

V

Перед закінченням семестру Лялі, що мала в час зимової перерви їхати до дядька в Одесу, спало на думку сказати про це Миколі Кост'овичу і запитати, чи не хоче він передати нею листа до «друга Михайла» (її дядька). Лялі пощастило семестровий курс у Миколи Кост'овича здати на найвищу оцінку. Але вона особисто свою здачею все ж не була задоволена. Про умови свого існування Ляля з Миколою Кост'овичем так і не говорила. І тепер, для розмови з ним про від'їзд до Одеси, вона

не хотіла спеціально йти до Зерових додому. Ляля «видивася» в розкладі лекцій літературного факультету день, в який Микола Костьович мав на одному з курсів перші дві години (а Ляля саме в цей час була вільна) — і пішла перед початком лекцій вниз по Фундукліївській, ніби ідучи в тому напрямку в якихось своїх справах, — в дійсності ж, щоб зустріти професора.

Стояв прозорий зимовий ранок, а Лялі бриніли рядки якогось весняного віршика:

«.. .Запашний світанок — далина ясна.
Пестить білі квіти соняшна весна.
І несу тобі я, в ранок цей ясний,
Все, що мала й маю на душі своїй...» —

коли вона ще здалеку помітила Миколу Костьовича.

Він ішов назустріч їй, поспішаючи, в своїй круглій «професорській» шапочці і темносиньому, шляхетного кольору, теж «професорському» пальті з оксамитовим комірчиком. І тільки Ляля, порівнявшись з професором і відповівши на його вітання, розкрила вуста, щоб запитати про лист до Одеси, як уже почула від нього:

— Вибачте, Ви не їдете до Одеси? Я хотів би Вами передати другові Михайлів листа.

— Боже мій! Я сама про це зараз Вам хотіла сказати, — мовила Ляля, відчуваючи, що тратить голову, сприймаючи своєю екзальтованою душою провінційної мрійниці цей випадок, що Микола Костьович і поза лекціями відповідає на її невисловлені думки, як новий доказ споріднення їхніх душ.

— То я віддам Вам листа завтра під час консультації з української літератури, — почула Ляля далі. — А відповідь, — якщо буде, — Ви занесете просто мені додому. Гаразд?

*

— Розпитати у дядька Михайла якнайбільше про все, що знає дядько Михайло про Миколу Костьовича ще з його молодих літ, яким він був замолоду, — думала Ляля, ідучи до Одеси.

Та цього не вдалося здійснити... Дядько Михайло, брат Лялиної матері, тяг жалюгідне животіння «совєтського педагога», викладаючи мову в одному з одеських технікумів. Він був змушений утекти до Одеси з рідного міста, де всім була відома його діяльніна участь у Визвольних Змаганнях 1917-1920 років. І тепер, по розгромі СВУ, дядько почував себе на своїй посаді загнаним крі-ліком, тремтячи перед загрозою арешту, що занапастив би всю ріднію. Бо, як відомо, на випадок арешту голови родини всі члени родини і навіть дальні родичі підпадали репресіям влади.

В родині дядька пацував настрій безнадійності і пессимізму: боялися арештів, кляли тяжкі умови безпрогнозівної учительської праці, несправедливих підліх начальників, боягузів-підлабузників серед колег. Було не до спогадів про життерадісні і багатонадійні студентські роки... І Ляля так і не наважилася розпитати стільки, скільки б хотілося, — лише дещо. (Так, він завжди був такий сонячний, діяльний, рухливий, завжди «несамовитий оптиміст», завжди обранець, сповнений віри у Воскресіння... Інакше не могло й бути...)

Дядько Михайло перечитав лист Миколи Костовича вголос. А від'їжджаючи, Ляля попросила віддати їй професорового листа і все перечитувала його, намагаючися запам'ятати навіки...

Микола Костьович писав до свого друга Михайла про свою працю, про свої друковані роботи, про життя в своїй сім'ї, про те, що «...Котик росте, вчиться, буде плянери, збирає марки, а я вже старіюся: «Мне время тлеть, а им — цвести»* — як завжди не цурався й тут Микола Костьович влучної цитати, хоч і не з української літератури...

Крім листа-відповіді для Миколи Костьовича, Ляля везла з Одеси в окремому конверті депо з іноземних поштових марок для його сина Котика. (Це вдалося випросити у кузини Зої, що колись також переживала філятelistичне захоплення.)

* Пушкін: «Брожу ли я вдоль улиц тёмных...».

VI

Ляля повернулася з Одеси напередодні початку семестру, і в перший день занять, маючи вільний вечір, підстерегла вихід Миколи Костьовича з авдиторії курсу, де він мав лекцію:

— Микола Костьович! Я маю для Вас листа з Одеси. Скажіть, коли краще прийти, але тільки сьогодні. Лише сьогодні у мене вільний вечір, я вечорами працюю...

І Микола Костьович призначив годину.

Ввечорі Ляля мала великий клопіт. Вибираючися в ті відвідини, треба було допровадити себе до більш-менш пристійного вигляду і все те робити так, щоб з усіх співмешканок тільки приятелька Таня знала, куди саме Ляля вибирається: знатися студентці з таким «ворогом-націоналістом» як Зеров було небезпечно. Та й на Миколу Костьовича можна було накликати неприємні підозріння, що він «вербує молоді кадри ворогів серед студентів».

Але в що одягтись? Це завдавало чимало клопоту. Ляля мала одну-єдину теплу сукню, що носила її завжди під пальтом, бо вигляд сукні не дозволяв пальта скинути. В щоденному житті, щоправда, Лялі мало де доводилося пальто скидати, бо в усіх приміщеннях, крім, хіба гурту-житку, був такий холод, що в Університеті і студенти і професура, а по робітничих їdalнях Лялині учні-робітники сиділи завжди в верхній одежі. Отже, цього вечора виявилося остаточно, що Ляліне пальто, через приношеність її сукні, «в нескидальному стані». В такому ж стані були й ботики на ногах, бо черевики її трималися купи, лише втиснуті в ботики (подаровані якоюсь учителькою, колегою по вечерній школі), і разом з ботиками й знімалися... Та приятелька Таня позичила якогось светрика, що маскував «найтрагічніші» місця сукні, інша співмешканка (їй сказали, що Ляля йде в родину якогось давнього приятеля своєї матері) пози-

чила черевики і калоші. Отже, тепер можна було, в разі потреби, пальто і калоші скинути в передпокої...

На її дзвінок, як і колись восени, коли вона була тут вперше, знову вийшов сам Микола Костьович. Ляля при вході до кімнати спинилася зачудована: при великому столі, освітленому висячою електричною лампою під абажуром, сидів... малий Микола Костьович, — крім великого, того, що привітно вводив з передпокою Лялю... Лялі хотілося протерти очі, потограти себе, щоб переконатися, що це їй не сниться, що це не омана... Ale це була таки дійсність — дев'ятирічний син професора, круглоголове хлоп'ятко Котик, відзначений вже років два перед тим як вундеркінд — Всеукраїнським з'їздом лікарів-педіатрів...

«Ці дві істоти подібні межи собою просто до болю», — блискавкою промайнуло Лялі. І ще вся під цим враженням, вона мовила:

— Ось, прошу, для Вас лист, а для Котика марки. — Вона подала кожному окремо призначений пакет, прикована очима до цих двох облич, що були ніби вирізблені рукою того самого майстра навмисне однаковісінні — тільки одне більше, а друге менше; та ще колір Котикових очей і волосся були темнішими од батькових...

Микола Костьович був зворушений увагою до Котика.

— Звідки Ви знали, що Котик збирає марки? — спитав.

— З вашого листа. Ви ж написали про це в листі до дядька Михайла.

І Котик одразу ж приніс до столу розкішний альбом з марками, щоб показати гості свої марки і розмістити щойно принесені.

Звичайно, для Лялі відразу ж з'явився чай з усім належним до нього. Пив і Микола Костьович. А після чаю батько і син розважали гостю кожен своїм. Микола Костьович показував, над чим він працює тепер, матеріяли, що служать йому джерелами для розпочатої пра-

ці — дослідження Шевченкового щоденника;* уже видані свої роботи. Котик показував марки, читаючи на них, в свої дев'ять років, всіма мовами.**

«Яким щасливим повинен бути батько, маючи такого сина!.. Яке щастя — несказане, незрівнянне — бути сином такого батька!» — думалося Лялі, і вона почувала себе чи не однаковим профаном і в синових марках, і в батькових книжках, згадуючи мимохіті, що коли-й� було дев'ять років, у неї батька вже не було: він помер, коли вона мала ще тільки сім, — 1919 року, під час епідемії холери в їх рідному місті...

А Микола Костьович розповідав про Котика, що сьогодні той був, на жаль, неслухняним: видряпався аж на горішню полицю стеляжів з книжками, сидів там, дригаючи ніжками, і так і не був сьогодні в школі. Цим довів маму до такого стану, що, ось, зараз у Софії Федорівні болить голова, вона лежить і не може вийти. І Микола Костьович налив чаю і поніс у сусідню кімнату для Софії Федорівні...

Цього вечора Микола Костьович мав іще йти до бібліотеки, і вони з Лялею вийшли з мешкання разом...

— Ах ти, моє малое-малое, круглоголовое-круглоголовое, — сказав Микола Костьович на прощання Ко-

* Ця праця Миколи Зерова, в наслідок наступних трагічних подій в житті його, так і не була видрукована, загинувши під час арешту і слідства.

** Згодом Ляля довідалася про один яскравий випадок, що свідчив про бистроту розуму і дотепність Котика, коли йому було лише п'ять років. М. Зеров знайомив сина з книгами своєї бібліотеки і їх авторами — в формах, приступних дитині — і тішився, коли Котик на його загад, находив на полиці і приносив до столу потрібну батькові книгу... Одного разу до Києва приїхав з Полтави літературознавець Г. Майфет і навідався до Миколи Костьовича. Батьків не було вдома, і Майфета прийняв їх малий нащадок. Не дочекавшися господарів, гість доручив хлоп'яті передати привіт батькові і передказати, що до нього заходив Майфет. Почувши прізвище, Котик здивовано глянув на гостя і сказав: «Це цілком неможливо, бо і Мей і Фет уже давно померли!»

тикові (чомусь по-російськи!?), міцно притискаючи його до себе.

Кілька кварталів професор із Лялею розмовляли так собі — ні про що особливе. Ляля соромилася спочатку, але далі із здивованням сама за собою помітила, що не зважаючи на природну свою провінційну сором'язливість, всю різницю віку і становища, вона з Миколою Костьовичем почуває себе ніби з рідним-рідним, давнім і чулим другом.

Їого зауваження про все і всіх були такі жваві і влучні, сповнені своєрідного цироссердого гумору. Про одну доцентку, стару паніу і невблаганну ригористку, що мала звичку якось особливо злісно і з презирством на все кривити вуста, Микола Костьович запитав Лялю:

— Чи Ви помітили, як вона «копилить губу»?

— «То академик, то герой, то мореплаватель, то плотник...» — пародіював Микола Костьович поезією Пушкіна на адресу когось із початкових «літератів», — хто хапався «по черзі» за поезію, прозу, літературно-критичні статті і навіть «наукові» праці, та так і не спромігся будь у чому виявити обдаровання...

Далі в розмові нагадав, як одного вечора, ідучи з Котиком Кругло-Університетською вулицею, вони зустріли Лялю поблизу студентського гуртожитку (гуртожиток був тоді на вулиці Лютеранській, 25).

— Ми мали тоді з собою лижви, — пригадав Микола Костьович.

А Ляля подумала, що він не знає і ніколи не узнає, як радісно-тепло було того вечора її, такій стомленій цілоденною працею, піznати в темряві їх дві сильветки...

— Заходьте якось увечорочку «попити чайку», — сказав прощаючись Микола Костьович.

Ляля зворушена дякувала...

Вона йшла додому, і серце стискалося їй болісним передчуттям: «Цим двом істотам, таким подібним межі собою, таким виключно обдарованим, таким особливим — їм обом разом — немає місця на землі. Довго їх життя так не протягнеться: бути біді», — формувалося неясна думка.

VII

Так розпочався останній семестр перебування Лялиного в Alma Mater Києва, — що вже завершував теоретичне навчання в Університеті.

Життя Лялине минало так само, як і за попередніх місяців. Зранку — лекції в Університеті, по обіді — біганина по заробітках, ввечорі — готовання до лекцій, а в інші дні — ще й прання і церування одягу.

Щоразу, поспішаючи на роботу, Ляля «вилазила» на Печерськ з боку Бесарабки так званою «Собачою тропою», і часто, особливо в дні осінньої і зимової непогоди, примовляла з «Contra spem spergo» Лесі Українки: «Я на гору круту, крем'яну буду камінь важкий підіймати, і, несучи вагу ту страшну, буду пісню веселу співати...» А зійшовши, ставала перепочити її дивилася з Печерська на Київ. Линучи зором і душою в напрямку Фундукліївської вулиці, слала вітання: «В довгу темну нічку невидну не стулю ні на хвильку очей: все шукатиму зірку провідну, ясну владарку темних ночей...» Далі йшла тихими вулицями Печерська і почувала себе, особливо взимі, мов у зачарованому царстві серед срібних від інею чи вkritих снігом лапатих ялин, що їх так багато в палісадах при тих старовинних будиночках з різьбленими віконничками і ганками...

Ляля любила блукати Києвом і тільки шкодувала, що не має досить часу, щоб, так пішки блукаючи, той святий Київ як слід вивчити. Нераз, під час страшної хуги чи сльоти, Ляля мало не падала з ніг від вітру, перебігаючи пустирі між Печерськом та Звіринцем. І звучало тоді їй: «Hi! Я буду крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні, без надії — таки сподіватись!.. Жити хочу! Геть думи сумні!..»

З Миколою Костьевичем єднання душ, під час лекцій, тривало далі. Лялі навіть іноді здавалось, що моменти особливого надхнення, під час лекцій про найулюблениших авторів, Микола Костьевич призначав безпосеред-

ньо їй, мрійному провінційному дівчаті. Здавалося, професор звертався тільки до неї, бачив тільки її і, вбираючи її очі в свою душу, говорив про те, що було найцікавішим, найсвятішим для них обох.

Це було те, що в совєтській авдиторії не кожен міг та й не мусів кожен розуміти — в добу диктатури і культу доносицтва та «сексотів»... Микола Зеров умів, часто між словами, лише для обранців — виразом лица, очей, інтонацією, всією поставою і — зрідка — доречним продуманим жестом — підкреслити свій засуд всьому тимчасовому, перехідному і свій респект перед Невмирівшим, Вічнім. Постать кожного діяча на тернистому шляху боротьби за національне «бути» України безпрем'єно мала в собі більш чи менш яскраво виявлену таку іскру Божу, і Микола Зеров невтомно наголошував в настроях і діяльності кращих людей України співзвучність його ідеалам, закликаючи до тих ідеалів свою авдиторію. А найбільш співзвучні — часом «непомітні мулярі» (напр., автор «Літературних портретів», що друкувалися в 90-х роках минулого століття в журналі «Киевская Старина», — Горленко), — були його улюбленицями, і лекції про них були особливо надхнені.

В аналізі Миколи Зерова, літературно-мистецький твір представав у всій величині його епохального значення, — так умів професор розкрити ідейний задум автора і психологію дійових осіб твору, виявити його вартість — мистецьку і громадсько-політичну.

Розкриваючи методологічно-мистецькі настанови того чи іншого критика, Микола Зеров мав звичку говорити не про автора, а від автора, тобто — від першої особи.

Примітивна совєтсько-студентська авдиторія не в силі була цього сприйняти. Невспущі «сексоти» тлумачили цей засіб професора як невідповідність «марксоленінській методології» його власного світогляду. Часом, ледве дочекавши більш-менш дозволяючого на це моменту, хтось із студентів перебивав — «по-пролетарському» безцеремонно:

— Професоре! Вибачте. Ми не розуміємо. Це Ви від себе говорите, чи від розгляданого критика?

І Микола Зеров зупинявся з поблажливою усмішкою:

— Пробачте. Це я дійсно вже занадто драматизував.

...Це був Колосс Духа — і було в ньому ѹсю дитячє: незаймано-чисте і безпосередньо-щире. І було це невід'ємно притаманним і не здавалося дивним. Так мусіло бути. «Не будете як діти, — не ввійдете до Царства Небесного» — якщо розуміти під Царством Небесним вершини Творчого Духа, Олімп із Святыми Капищами Муз, доступ куди вільний лише для Жреців-Обранців...

Одного разу, коли професор підписував Лялі матрикул, і вона в душі так раділа, що врешті матиме тепер завжди з собою його підпис, Микола Костьович раптом із сумом запитав:

— А Ваше гніздо, там, на провінції, де виростав мій друг Михайло, вже цілком зруйноване?

— Ні, Микола Костьович, ще ні. Є ще дідова хата, гарний садок... Мешкає там дід, батько дядька Михайла і моєї матері, і мама з ним. І я щоліта там відпочиваю.

— А друг Михайло?

— І дядько Михайло з родиною також щоліта, хоч ненадовго, приїздить.

І перед Лялиними очима так живо встало їх «родинне гніздо» — маленький привітний дімок, що тонув весною в пахучих кущах квітучого бозу, а вліті — серед барвистих малъв і сонячників. Там, при своїй доњцівдові, Ляліній матері, доживав віку Лялін дід... Він цілих півстоліття (п'ятдесят років!) без виїзду проучителював у народній школі тихого повітового міста, і родина його, як «стара українська», свого часу була широко відома, гуртуючи все свідоме українське: старе громадилося навколо старого учителя і його дружини, а молоде — навколо їх синів, уже гімназійних учителів. Сини кінчали університет, звичайно, в святому Києві, і ще задовго до революції 1917 року вилучили зовсім російську мову зного щоденого вжитку... Тепер від тієї, колись гамірливої діяльності родини, залишилися тільки уламки: Ляліні дід і мама — там на провінції — та дядько Михайло — в Одесі.

Микола Костьович попросив у Лялі адресу дядька Михайла, щоб написати йому кілька слів поштою. Двоє друзів, вже кілька років не листувалися: проти прізвища кожного з них в таємних списках НКВД — помітка: «Контрреволюціонер, але тимчасово потрібний».

І дядько Михайло, мабуть, таки побоявся вести це листування, бо відповідь поштою так і не прийшла. Можливо ж, що лист Миколи Костьовича і не дійшов до дядька, перехоплений органами НКВД...

VIII

Рівно за два місяці перед закінченням теоретичного університетського курсу Лялі несподівано призначили стипендію, виклопотану для неї співкурсниками. Ця «милість» напередодні закінчення Університету видалася Лялі справжнім знущанням, бо два місяці на стипендії вже не в силі були нічого врятувати: на протязі двох місяців чи могла ж Ляля надружити те, що була здобула б протягом чотирьох років нормальної праці над собою в університеті? Та й авторитету того, що вона виборола б собі за чотири роки своїми знаннями — тепер вже також не створити... Натомість одержування стипендії, навіть лише протягом двох місяців, зобов'язувало Лялю, як і кожного, хто був стипендіатом всі роки студіювання, по закінченні Університету їхати на працю туди, куди пошлють, а не за власним вибором.

Та довелося «пристати на ласку держави», бо відмовитися — означало накликати на себе безліч неприємностей: вийшло б, що Ляля «гордує» чулім ставленням пролетарського студентства до неї, отже, заслуговує на те, щоб її, з її ворожою ідеологією, навіть вилучити з Університету — це за два місяці перед закінченням його, після стількох років тяжкої всебічної боротьби за здебуття вищої освіти.

Одержання стипендії давало Лялі можливість хоч перед кінцем трохи ковтнути більш-менш нормального

студентського життя, і перше, що вона зробила, це не посоромилася цього разу підійти до Миколи Костьовича:

— Микола Костьович! Вибачте, я маю до Вас прохання.

— Що саме? Прошу.

— Бачите, мені дуже боляче, що я слухала українську літературу в Одесі, а не у Вас. Я дуже хотіла б, хоч шматочками, тепер її від Вас почути. Чи не дозволите Ви мені приходити на Ваші лекції по інших курсах — завжди, як тільки матиму я час — щоб хоч трохи більше від Вас почути.

— Ну, звичайно, прошу ласково, — скрізь і завжди, коли тільки Ви матимете бажання, — привітно відповів професор.

Тепер Ляля відвідувала лекції Миколи Костьовича на другому і третьому курсі (на інших у цьому семестрі не було його годин) — коли тільки мала вільний час в учебові години. По обіді ж здебільша працювала над різними матеріалами, для майбутньої своєї дипломової роботи, в літературному кабінеті.

Стояли вже теплі весняні дні, і Ляля почувала себе щасливою, — бо, встигаючи підготуватися до лекцій вдень, вже могла хоч нормально спати: не мусила вже «бігати по заробітках». Взагалі провадила життя вже більш-менш «по-людському». Навіть дещо купила собі з одягу: черевички, панчохи, гарненький светрик, привела до порядку якісь там легенікі суконки.

Найбільше ж щасливило Лялю те, що єднало їх з Миколою Костьовичем.

Саме тоді знайшлося немало студенток (Лялиніх однокурсниць і поза її курсом), що просто намагалися вмовити в Лялю деякі специфічні студентсько-дівочі «міркування».

— Ах, Лялько, — говорили вони, — ми вже давно помічаємо і говоримо одна одній: Зеров таки чує щось до цього дівчата — тобто до тебе. Ти, може, нічого й не помічаєш, то послухай, що ми тобі скажемо. У про-

фесора Зерова завжди була звичка — знаєш, так буває у лекторів-професіоналів — дивитися кудись у простір, далеко за межі авдиторії. І професор Зеров завжди дивився саме ліворуч. А тепер ми спостерегли, як почала його лекції відвідувати ти, — він цілком змінив свою улюблену позу. Ти сидиш завжди праворуч — і Зеров тепер повернений весь у твоєму напрямку. Дивиться протягом лекції лише на тебе, говорить лише тобі. А коли тебе під час його лекції у нас немає (це говорили студентки П-го і Ш-го курсів), — ти б бачила, який він тоді сам не свій, як йому тоді просто якось нікуди дивитися. Дивиться ліворуч — він уже відвік, а праворуч — тебе немає. І він нервує, може, навіть злиться за все це на самого себе, і лекції його далеко не такі надхненні як при тобі.

— А невже ти не звертала увагу, Лялько? А проте ти, мабуть, думаєш, що так воно було завжди. Звичайно, нам видніше, бо ми знаємо, як то було раніше, коли тебе ще тут не було, — ти ж, певно, цього не можеш знати. Так от знай: Микола Кост'ович став так багато одсиджувати в літературному кабінеті саме з того часу, як він помітив, що ти обрала цей кабінет місцем своїх занять. Це ж він спеціально вишукує собі всілякі заняття в літературному кабінеті або ж виконує тут якісь роботи, які він міг би виконати й деінде, — аби тільки бути там, де ти, тебе спостерігати. А ти навіть не помічаєш, — чи робиш лише вигляд ніби не помічаєш, — що він тільки на тебе й дивиться, коли ти там сидиш над своїми книжками.

— А одного разу, коли тебе по обіді в літературному кабінеті не було, ти б бачила, скільки разів професор входив і виходив, і потім відкривав двері і зазиряв, і знову зникав, — все, мабуть, сподіваючися тебе побачити. Просто — «місця собі не міг нагріти».

Ляля слухала мовчки це «цокотання» дівчат, досадуючи, що, на жаль, вони вважають себе в праві іх язиками брудити те, що для неї найсвятіше. Розуміла, що дівчата навмисне перебільшують, гротескують, спрошу-

ють, підводячи під шабльон. А коли одна з сусідок по кімнаті настільки «осміліла», що спітала:

— Лялько! А чи могла б ти бути для Зерова... він же, мабуть, чи не вдвоє старший від тебе... бути для нього... жінкою, звичайною жінкою? — Ляля насупилася і з незвичною суворістю відповіла:

— Цього ніколи не може бути. Навіщо ж питати про це. — І подумала: «Чудні дівчата... Розмови про «закоханість»... у... Сонце... (?!!) ...Сонце обожнюють... до Сонця — тільки молитися... клонитися в екстазі...».

Ляля дійсно перебувала вся в екстазі.

Те, що єднало їх із Миколою Костьевичем, — Ляля вважала, — таке від Бога дане, що не має ще назви в мові людей на землі. І Ляля не задумувалася над назвою. Лише квітла до Миколи Костьевича як квітка до сонця. Під час його лекцій вони — здавалось їй — бачили лише одне одного — хочби яка чисельна була авдиторія. Він ніби говорив лише для неї усією своєю багатогранною і так часто екстатичною душою, а її душа співала тоді до нього без слів... І в літературному кабінеті, опрацьовуючи кожен своє, вони завжди відчували, що розуміють одне одного. І Лялі так легко і радісно працювалося, коли вона, підводячи очі від роботи, неодмінно зустрічалася з поглядом рідних їй, надхнених незгасним огнем Прометея — його очей.

Одого разу трапилося так, що Ляля сиділа в літературному кабінеті поруч із Катрею, студенткою II-го курсу, молоденькою і гарною, з розкішно розвиненими формами. І Ляля зловила дивний погляд Миколи Костьевича. Він спостерігав і порівнював їх обох. Завнішністю вони обидві — і Ляля і Катрія — типові українки: кругловиденькі, чорнобриві, темноволосі. Тільки Ляля — висока, струнка, худорлява, але і граційна — в фігури своїй має щось від декадансу, а в лиці — надто багато неправильностей: трохи кирпатенький, хоч і тонкий ніс, трохи випнуті, змислові, хоч і гарно окреслені вуста, широкі, майже мужеські брови, темні жагучі очі і змії-

коси навколо екзальтованої голівки. Катря — округліша, м'якша, пишніша, лагідніша, можливо, пропорційніша у всьому, але — флегматичніша і... простіша. Погляд Миколи Костьовича був поглядом естета-експерта, що вирішував питання:

— Котра ж із них гарніша?

Лялю це не збентежило і не образило.

— Кожна в своєму роді, — прочитала вона за кілька секунд у виразі його очей. Вона і сама так думала, віддаючи належне і собі і Катрі, бо і сама в душі була естетом і говорила про себе часто, що вона — перш за все — непоправний естет. Дійсно, вони обоє — і Микола Костьович і Ляля — були «непоправними естетами», і душі таких естетів не могли не єднатися. І це єднання було дороге і святе їм обоим.

На частих університетських зборах, що вони обоє — Микола Костьович як професор Університету, а Ляля як студентка — змушені були відвідувати, вони завжди розмовляли поміж собою без слів і розуміли одне одного на віддалі. Завжди, входячи в приміщення зборів, Ляля вже в дверях, з порога, ловила серед сотень голів і очей привітний погляд очей Миколи Костьовича. Якщо ж траплялося так, що Ляля приходила раніше, а Микола Костьович запізнювався, вона терпляче чекала його приходу, і він, тільки переступивши поріг, уже відшукував її очима з-поміж тисячі присутніх, а відшукавши вітав, і лише тоді сідав на місце. А протягом зборів вони з своїх місць завжди у всьому — чи що обурювало їх, чи смішило, чи тішило — порозумівалися очима. Так душі їх співзвучно співали одна одній.

Та інколи між ними траплялися й «непорозуміння». Вони були так само непомітні стороннім і ліквідувалися все тою же самою мовою очей. Завжди це починалося тоді, коли Микола Костьович ставив собі питання, — для чого йому це все. Не зважаючи на всю свою екзальтованість «непоправного естета», професор не міг не замислитися над деякими моментами. «Це єднання душ, — професор також цим висловом охристив їх відносини, —

чудесне, дійсно. Але чи маю я право на це? Мені вже 44 роки, їй — тільки 22. Я рівно вдвое старший за неї. Добре, якщо дівча розумне настільки, що розуміє Пере-лесника з «Лісової пісні» Лесі Українки: «...В щирій загоді, — не зупиняйся, кохана, й на мить. Щастя — то зрада. Будь тому рада: тим воно й гарне, що вічно леть!» А коли — ні. Коли вона своєю незайманою душою провінційної мрійниці уявить собі Бог-зна-що, оповісіє своєю дівочою фантазією і житиме тим надто довго. І тільки свою фантазію й бачитиме, а справжнього життя не побачить, перепустить повз себе, не зуміє нічого в справжньому житті створити, або ж розіб'ється при першій зустрічі з ним? Ні, цю лялечку я не маю права розбити! Я не маю на це права тим більше, що наді мною тяжить повсякчасна загроза арешту. Треба припинити все-все», — з болем вирішував Микола Кост'ович. І він все припиняв. Уникав зустрічати будь-де Лялю. Свої лекції не читав спеціально для неї. А зустрічаючи її — лише офіційно вітався.

В такі дні Ляля ходила-тinxлялася коридорами сама не своя, і при зустрічах німо, широко розкритими очима скорботно запитувала:

— Що сталося? Невже — так треба?

І до літературного кабінету Микола Кост'ович не приходив. Ляля виходила з кабінету і блукала коридорами, сподіваючися десь його зустріти — але надаремно: професора ніде не було.

А студентки інших курсів, зустрічаючи її, сумну й розгублену, щоб познущатися з неї, раптово запитували:

— Ви не знаєте, де зараз професор Зеров?

— Ні, — відповідала вона з глубини душі, ідучи далі мов сновида, не помічаючи насмішки.

Та не легко було і професорові. Йому так не вистачало її, все так сіріло і блідло навколо, як тільки він намагався силоміць порушити єднання їхніх душ.

І кінець завжди бував той самий. В котрусь із зустрічей, намагаючися лише офіційно, холодно вклонитися,

Микола Костьович не витримував скорботного запиту Лялиних очей і знову вітав її поглядом від усього серця.

— Ні, це таки від Бога дане, і не нам, людям, намагатися його порушити, — впевнявся професор.

І все чудесне поновлювалося. Обоє квітли. Обом ставало радісно і тепло в душі, і життя їх ішло далі, знову взаємно освітлене і зігріте.

IX

Ляля домоглася, що її виділили від курсу представницю до катедри української літератури. Катедрою керував Микола Костьович, і Ляля тепер мала можливість спостерігати професора ще й під час засідань катедри. Слухала його нищівну часом, але завжди дотепну, розумну і ґрунтовну критику рефератів і інших праць — аспірантів, асистентів, доцентів — всіх уявних і справжнію «сходячих зірок». Вся пломеніючи душою в проміннях його, справжнього Світила, Ляля слухала з однаковим захопленням і виступи Миколи Костьовича, і його короткі, побіжні зауваження. Микола Костьович любив час-до-часу піднести всім настрій своїм жартом. «..Віз росте — росте, як дім...», — нето звернувся Микола Костьович якось до присутніх, нето просто подумав уголос, пародійно деклямуючи рядок російського хрестоматійного вірша «Сінокос»,* — тим відзначаючи зростання картотеки до курсу української літературної критики і журналістики, що її він в той час саме опрацьовував.

Перед початком засідань катедри Микола Костьович часом розповідав дещо з своїх літературних зустрічей. Пригадував, як він відвідував хворого Михайла Коцюбинського в кардіологічній клініці проф. Образцова в Києві. Казав, що Коцюбинський був тоді невимовно ху-

* Майков: «Сінокос».

дий, виснажений, але духово досить бадьорий. Згадував Олександра Олеся. Говорив, як дивно було з уст цієї людини чути деклямацію його сантиментальних поезій («Очі розкрила конвалія біла...» тощо), голосом жіночо-ніжного тембру — при оглядній масивній фігури поета.

«А скільки б міг іще Микола Костьович розказати!...» — думалось Лялі. Найбільше їй хотілося розпитати Миколу Костьовича про Хвильового, який саме рік тому покінчив життя самогубством. Тільки де ж і як було про це розпитувати?...

Микола Костьович завжди сам загодя повідомляв Лялю в день засідання катедри, де і коли те засідання відбудуватиметься. Він любив доганяти її на коридорі, якщо вони наближалися до автоторії засідань одночасно. Якщо не було людей у коридорі, він пускався навзгодин їй бігом, а порівнявшись — вони бігли мов двоє дітей наввипередки. Одного разу Ляля відстала, і Микола Костьович, добігши до дверей, сказав:

— Я сьогодні перший!

А раз він доганяв її ще на сходах. Він мав звичку не збігати сходами вгору, а просто «злітати м'ячем». Та цього разу, злетівши, професор вхопився рукою за серце.

— Що з Вами? Недобре? — спитала Ляля професора не тільки скорботними очима.

— Ні. Просто чаю перепив, — обернув Микола Костьович все на жарт. Бо чи міг він, «несамовитий оптиміст», на своє серце жалітися?...

*

Одного разу Ляля потрапила з приятелькою Танею до театру. Йшло «Дело о душах» Сухово-Кобиліна — вистава Московського театру ім. Вахтангова, що саме гастролював тоді в Києві. Саме був у театрі і Микола Костьович. Він був у невеликому товаристві — якесь подружжя і ще якийсь мужчина, — всі, мабуть, науковці. Микола Костьович помітив Лялю і здалека, як завжди

і скрізь, вітав очима. Виходячи по виставі, Микола Костьович запитав:

— Ну що, яке враження?

В голівці Лялиній вирували думки. Грали добре. Ale ж річ була страшенно спотворена режисерськими пропагандивними вставками, що мали показати «пролетарському глядачеві» «клясову суть кріпаччини». Всього цього Ляля не могла прилюдно сказати. I Микола Костьович коротко зформував іх, очевидно, спільну думку:

— Так собі... Правда? — доповнивши скупість ви- слову критичним виразом очей.

X

За якийсь час перед тим, як випускникам того року (отже, і Лялі) мали оголосити місце призначення на роботу за фахом, Ляля звернулася до Миколи Костьовича:

— Микола Костьович! Знову маю до Вас прохання...

— Що саме? Будь ласка.

— Бачите, Ви допомогли мені вступити до Універ- ситету. Тепер допоможіть з нього «виступити»...

— А саме?

— Це в справі призначення на роботу. Розумієте, я мушу їхати працювати на батьківщину — «у рідні Палестині». Мама там тепер сама: дід оце недавно помер. Влаштувався в Києві так, щоб і матір сюди перевезти — я не зможу відразу. Самій мені бути тут — матері надто тяжко самотою жити в рідному гнізді. А їхати мені десь на провінцію і не бути разом з матір'ю — вже зовсім безглуздя. Тож, — якщо їхати на провінцію, — то вже в «свою», рідну.

Ляля зупинилася, щоб перевести дух. Про смерть діда, який помер, ледве перетягни голод 1933 року, Ляля дійсно щойно дізналася від одної землячки. Мама все крилася з цим від Лялі, боячися надто схвилювати дівча

саме в час випускових іспитів. Тож Ляля обміркувала на самоті: «Якби там їх було двоє, ще можливо було б залишитися в Києві, хоч і тяжко довелося б з мешканням. Але тепер мушу їхати тільки додому, до матері. Мама створить мені умови, в яких я зможу, протягом хоч перших двох літ роботи, так працювати над собою, щоб поповнити прогалини в моїх знаннях. І лише цього досягши, — зроблю все можливе для переїзду до Києва. Бо в Києві, в умовах мешканової кризи, я, хоч і знайшла б тепер роботу для себе в середній школі за фахом, — мусіла б оселитися десь «у кутку». А які ж співмешканці по кімнаті згодяться мене терпіти, якщо я цілими ночами змушена буду палити «у них на головах» електрику? Терпітиме тільки мати. Отже, мушу їхати тільки додому».

— І от, — продовжувала Ляля вголос, — чи не могли б Ви, Миколо Костьевичу, знову «виплинути» на секретаря учбової частини, щоб він не тільки «не заперечував», а, може, й сприяв би тому, щоб мене спрямували до розпорядження Дніпропетровського Обласного Відділу Освіти?*

Вони стояли в університетському коридорі, і Микола Костьевич, схиливши голову в вирізі вікна, задумливо слухав Лялю?

— Отже, Ви вирішили їхати тільки в Олександрію?
— спитав.

І далі, після павзи, зітхнувши:

— Що ж... Тільки так і мусіло бути... — Знову коротке мовчання.

— Добре. Я поговорю з секретарем в потрібному для Вас напрямку, зроблю все можливе, — рішучо завершив професор.

* Лялине рідне провінційне місто, Олександрія-Херсонська, належало, за тодішнім адміністративним поділом України, до Дніпропетровської області. Тож, потрапивши до розпорядження Дніпропетровського Обласного Відділу Освіти, Ляля сподівалася далі вже досить легко полагодити справу свого призначення на роботу до одної зі шкіл рідного міста.

Того ж дня Микола Костьович повідомив Лялю, що він із секретарем «уже поговорив». І коли прибув із Харкова представник Народного Комісаріату Освіти спеціально в справі призначень випускників Університету (Київ весною 1934 року все ще офіційною столицею України не був), — Лялі вдалося остаточно все полагодити.

XI

Ляля не страждала від передбачуваної розлуки з Миколою Костьовичем. Єднання душ не порушить ніяка віддаль — вона глибоко вірила в це. Єдине, що час від часу її лякало — це думка про невідхильно занесений над обдарованою і... приреченою головою Миколи Костьовича — меч НКВД. Але ці думки тоді в ній ще були такі туманні, неясні. Стелився тоді перед нею шлях у майбутнє, і все життя ще було перед нею.

Проте, від'їздити «так нічого і не сказавши», Лялі було боляче. Для неї мрією було дістати від Миколи Костьовича фотографію з його написом для неї. І соромлячися в нього просити все, — Ляля вирішила, що по-просить Миколу Костьовича тільки надписати вже придбану фотографію. Вона купила маленьке фото професора в тім самім фото-ательє, де курс замовляв випускну курсову групу. А на курсі зчинилася ціла «буча», в наслідок праці «зіпсущих телефонів». Пригадали давні справи, ще з 1918-1919 років, коли Микола Костьович редактував бібліографічний журнал «Книгар», — як він запевняв під час своїх прилюдних сповідей-звітів, — лише тимчасово. Тоді ніби мав місце такий факт, що в одному з чисел «Книгаря» був вміщений на цілу сторінку портрет Симона Петлюри, з підписом-цитатою з Франкового «Мойсєя» — «Все, що мав у житті, він віддав для **одної** ідеї: і любив, і яснів, і страждав, і боровся за неї...»; а в якомусь із наступних чисел був вміщений портрет самого Миколи Зерова як редактора журналу.

Микола Костьович у своїх прилюдних звітах-сповідях нераз підкresлював, що портрет Симона Петлюри дійсно був вміщений, але не в період редактування «Книгаря» Зеровим, а саме кимсь іншим. Щождо видрукування в «Книгарі» свого портрета — Микола Костьович взагалі це заперечував. Тож, тепер на Лялю звели «обвинувачення», що «випускниця пролетарської Вищої Школи» «оббігала» всіх букіністів Києва, прагнучи придбати число «Книгаря» саме з тим портретом Миколи Зерова і, ніби, лише не діставши друкованого, змушенна була «замовити портрет націоналіста Зерова в фото-ательє». І ледве вдалося друзям Лялі врятувати її від виключення з Університету... напередодні його закінчення...

Ляля вирішила ще востаннє піти до Миколи Костьовича додому — щоб попросити його надписати foto і просто для того, щоб востаннє в нього побувати. Крім того, (трохи нервуючись і навіть знущаючися з самої себе, називаючи себе «Пушкінською Татьяною наших днів») Ляля написала великого листа-сповідь, що його також вирішила віддати в останню хвилину своєї візити Миколі Костьовичу — щоб він читав цей лист уже без неї...

XII

Ляля намагалася в листі сказати багато, але як найкоротше і як найлогічніше.

Вона писала в листі до Миколи Костьовича, що, бачачи його ставлення до життя, вона збагнула Єсенінську істину, що: «...в бури, в грозы, в житейскую стынь, при тяжелых утратах и когда тебе грустно, — казаться улыбчивым и простым — самое высшее в мире искусство!..» Писала, що саме від нього, від Миколи Костьовича, вона вперше вчилася оптимізму, бо виростала під впливом своєї матері, провінційної мрійниці минулого століття, яка, овдовівші по глибоко коханому чоловікові, вдалася до крайнього пессимізму і з дитинства при-

щеплювала Лялі «засаду»: «дійсно гарне лише те, що глибоко сумне». І дядько Михайло, зазнавши стільки розчарувань у своєму житті, теж був далекий від оптимістичного наставлення (може, ще й тому, що дядько Михайло — рідний брат Лялиної матері, і пессимізм — родинна їх риса). Тому близче знайомство з Миколою Костьовичем, цим «несамовитим оптимістом» і «непоправним естетом» справило такий глибокий і благотворний вплив на Лялю.

...Ляля писала, що образ Миколи Костьовича в її уяві зливається чомусь з образом її батька, — може, тому, що, рано його втративши, Ляля звикла пов'язувати з ним всі найшляхетніші, найкраїні риси, які тільки можуть бути властиві людині, а, може, й дійсно були на те підстави: про її батька всі, хто тільки його пам'ятав, згадували як про шляхетну і гуманну людину високих ідеалістичних переконань і таких же вчинків... А справжній гуманізм і ідеалізм, певно ж, співзвучні справжньому оптимізму...

...Ляля писала, як їй боляче, що вона, замість, протягом усіх років перебування в Університеті черпяти, як із ясного джерела живої води, — цілющі сили й наснагу від Миколи Костьовича, — почула його лише на останньому курсі (бо попередні роки була ж не в Києві, а в Одесі). Саме тому вона дбала про те, щоб хоч протягом цього останнього навчального року якнайбільше, якнайчастіше чути його, спостерігати, бачити. Це, можливо, видалося подібним до сантиментально-солодкового «переслідування» дурочкою-інституткою її «предмета», — але в дійсності Ляля прагла в духовій близькості з Миколою Костьовичем — якнайбільше від нього почерпнути «...Сонячної Ваги, щоб понести її з собою у глухі нетри Республіки...»

XIII

Уже маючи квиток на поїзд до «своєї Олександрії» на вечір наступного дня, Ляля пішла до літературного кабінету. Микола Костьович був там і у виразі очей Лялі відчув бажання говорити з ним наодинці. Тому, вийшовши з кабінету, він кілька секунд зачекав її в коридорі.

— Микола Костьович! Я завтра вже іду в Олександрію. Але сьогодні хотіла б зайти до Вас додому. Прошу, скажіть годину, коли це було б можливим? ..

Професор слухав це життерадісне дівча з усміхом, сповненим жалю, підсвідомо відчуваючи, що Доля готує їм вічну розлуку, і відповів якось надто спокійно, з удаваною байдужістю.

— Зайдіть перед шостою увечорі.

Ляля сказала, що забіжить, ідучи на консультацію в справі своєї дипломової роботи до професора М. Грунського. (Дипломову роботу Ляля писала з питань загального мовознавства, щоб та робота була якнайменше національно акцентованою.)

І знову на її дзвіночок, Лялі відкрив двері сам Микола Костьович, і знову ввів її до тої великої кімнати, де Ляля була за весь час лише два рази. Сьогодні вона прийшла вже прощатися.

Було літо, і двері на балькон були відчинені. На столі лежав пиріг з вишнями. А при столі, проти дверей, сидів старенький пан, з вигляду учитель, — сивоголовий, із — теж сивою — борідкою клинком і проникливим поглядом лагідних зосереджених очей... («Мабуть, батько Миколи Костьовича», — подумала Ляля.)

Микола Костьович одразу ж, з такою властивою для нього гостинністю, показав на пиріг, передаючи Лялі ножа:

— Ось, прошу, ріжте, їжте.

Ляля взяла кусень одрізаного пирога і почала жувати, нерішуче позираючи на старенького пана; потім сказала:

— Микола Костьович! А де Котик? — сподіваючися з відповіді дізнатися, чи вдома Софія Федорівна.

Микола Костьович відповів, що Котик останні два тижні був хворий: бувши на селі, наколов там ніжку, й ніжка наривала. Зараз мама повела десь Котика гуляти, бо він іще й досі пришкандибує. Тим часом старий пан, мабуть, відчувши, що своєю присутністю надто зв'язує Лялю, вийшов на балкон.

«Боже! Який чудесний дідок! Який чулий! Як він зрозумів!» — промайнуло в Лялиній голівці, і, щоб не відбирати Миколі Костьовичу часу, вона одразу ж сказала:

— Микола Костьович! Я маю маленьке Ваше фото. Надпишіть мені його напам'ять...

І Ляля поквапно подала foto.

Микола Костьович спитав, де Ляля придбала foto і вголос пожалкував, що воно надто маленьке. Зразу ж виніс із сусідньої кімнати кілька своїх foto. Про таке, як Ляля мала, тільки більшого формату, сказав:

— Ось, бачите. Це foto дуже вдале, але, на жаль, у мене вже воно останнє.

А з інших сказав Лялі вибирати собі.

Ляля спинилася вибором на одному, де Микола Костьович був порівняно дуже худим.

— А це Вам не подобається? — спитав Микола Костьович про друге, де, бувши повнішим, мав вигляд дуже поважний і врівноважений.

Лялі було так тепло слухати його рідний голос, і вона, думаючи про те, що він, запитуючи її, яке foto краще, мабуть, не знає того, наскільки незрівнянно дороге їй все, що хоч трохи зв'язане з ним, відповіла:

— Надпишіть мені обидві ці фотографії, Миколо Костьовичу!

Max Zepher

І він надписав. На тому фото, де виглядав повнішим — «Представниці степової і щирoserдої Олександриї від Мик. Зерова». На тому, де був дуже худий: «На згадку... (Лялині ініціяли) від «голодающого індейца».

— Це в 33 році весною, — сказав Микола Костьович, віддаючи foto Лялі, і вона все зрозуміла: як відомо, весна 1933 року була ж бо порою страшного голоду, штучно створеного владою на Україні...

А на третьому маленькому foto, що Ляля придбала в фото-ательє, Микола Костьович надписав просто: «На згадку» — поруч поставив Лялині ініціяли, далі, після слова «від», поставив ініціяли свої.

Ховаючи як найдорожчий скарб ці фотографії, Ляля нестерпно довго поралася з своєю текою. Ляля тільки ії придбала (щоб на провінції, на місці свого призначення, мати пристійний вигляд поважного педагога; до цього часу, протягом студентських літ, вона всі потрібні її речі носила в якісь валізочці) — і ще не призвичайлася швидко свою теку відкривати і закривати. Тож тепер, ховаючи фотографії Миколи Костьовича, Ляля якимсь невправним рухом спричинилася до того, що з теки, ніби на гріх, ніби спеціально, — вивалилася ціла купа її власних foto. Микола Костьович, звичайно, їх помітив. Але Ляля, — так він уже завжди впливав на неї — і не засторомилася, бо вона ж того не підстроювала навмисне.

— Що там, мабуть, Ваші foto? — лагідно спитав Микола Костьович.

— Так. Це мої.

— То покажіть. І я б хотів, коли дозволите, вибрati собi.

І Микола Костьович вибрav собi дiйсно найкраще. Ляля була там в розквіті своєї степової краси і молодості, кругловиденька, задумана і мрiйна, зфотографована минулої осени, за якийсь мiсяць до того, коли вперше з'явилася перед його очi.

— Звичайно, менi подобається ця, — подав Микола Костьович foto Лялі для пiдпису.

Ляля була так переповнена почуттями, що не могла нічого писати. І Микола Костьович, помітивши це, як завжди, прийшов на допомогу:

— Ви просто поставте ініціали і дату, — порадив.
І це вже було все.

Вони знову і цього разу вийшли з мешкання разом, щоб «бігти», — Микола Костьович на лекції до Педагогічного інституту, а Ляля — на консультацію до старого професора Грунського.

На розі, де розходилися їх шляхи, вони зупинилися, і Ляля простягла Миколі Костьовичу дбайливо заготовленого листа:

— Микола Костьович! Я написала Вам листа на прощання. Прочитаєте його на самоті.

Він стояв, відчуваючи, що цим уривається щось та-ке дитячо-безпосереднє і наївно-щире, щось одвічне і разом з тим, в його житті, вже, мабуть, неповторне, — що не цілком здаючи собі справу з своїх слів, мовив:

— Ага!.. Отже, Ви хочете листуватися...

— Ні, Микола Костьович. Я нічого не хочу. Я просто написала, бо... не вмію сказати... — відповіла.

— Гаразд... Ви ідете завтра... не вранці? — спитав Микола Костьович і, почувши від Лялі, що аж увечорі, додав:

— Отже, ми завтра вранці ще побачимося в літературному кабінеті. Добре?

Так вони умовилися побачитися востаннє ще завтра.

XIV

Ляля дуже хвилювалася, боячися, що її лист видастся Миколі Костьовичу надто довгим, марудним і взагалі дурним і непотрібним, і що професор після того зовсім не захоче її бачити. Але надаремно: Микола Костьович уже чекав на неї, коли Ляля ввійшла другого дня до літературного кабінету. Він так тепло, так сердечно привітав її очима, що їй одразу стало легко і ясно

на душі. І в той же час згадався випадок, як колись вона не прийшла до літературного кабінету, де вдвох із Миколою Костьевичем вони мали упорядкувати бібліографічну картотеку до курсу історії української критики і журналістики. Трапилося так, що саме тоді, коли Ляля мала йти, Управа студентських гуртожитків надумала перевозити їх гуртожиток до іншого приміщення. Всі сусідки по кімнаті саме роз'їхалися в справі своїх призначень, і на Лялині плечі і відповідальність припало переносити і доглядати речі мешканців цілої кімнати. І вона не пішла тоді до Миколи Костьевича... А потім мало не згинула з досади і сорому, що саме вона і саме Миколі Костьевичу змушена була не дотримати слова... А ось він, Микола Костьевич, прийшов сьогодні сюди для неї.

Микола Костьевич, — бачила Ляля, — щось виписував на окремий аркуш паперу з грубенької книжечки; потім, виписавши, підійшов і простяг до Лялі аркуш. Там був спеціально для неї виписаний його вірш, один із його перекладних сонетів. Вгорі стояло: Тема: «Нехай живе Олександрія!» А далі: Жоакен дю Белле. (З французької плеяди XVI ст.) — І дати народження і смерти поета.

— Це Вам напам'ять вірш, — сказав Микола Костьевич.

Ляля попросила:

— Прочитайте мені, Микола Костьевич, щоб я його відчула.

І Микола Костьевич прочитав:

«Блажен, хто звідавши всі племена земні,
Як мудрий Одіссея чи то Язон завзятий,
Укритий славою і досвідом багатий,
Вертає в отчину — дожить останні дні.

Коли ж побачу я у рідній стороні
Дим від тісних осель і зможу привітати
Колючий живопліт навкруг старої хати,
Понад усі скарби дорожчої мені?

Я так люблю цей мур, збудований дідами,
Що забиваю Рим і мармурові храми,
На дикий терен їх з утіхою гляджу;
Люари не віддам за Тібр. Малу долину
Люре волію я розкошам Палятіну,
А шуму римських вод — солодкий сон Анжу.»

— Чуєте? Це сонет, сонет! — сказав Микола Костьович захоплено. І додав із чуттям:

— Це те, чого ніколи не побачить... Колесник. Тут їх, таких сонетів, ціла книжечка...*

* Петро Колесник був одним із здібніших учнів Миколи Костьовича з Барішівської школи ще 1921-23 років, а далі — його студентом за часів Київського ІНО; в роки 1933-34, Колесник вже був «новоспеченою зіркою», — доцент, що читаючи в Університеті со-вєтську літературу, вів непримиренну кампанію проти бувшого свого вчителя і професора як проти «ворога-націоналіста», невтомно продукуючи проти Миколи Костьовича наклепницькі підлі статті, в яких «викривав» всю «ворожу діяльність» Миколи Зерова. Але весь сенс репліки Миколи Костьовича про Колесника став ясний. Лялі лише згодом. Лише значно пізніше вона довідалася, що бувши ще студентом, М. Зеров мав звичай перед нічною Великодньою службою Божою обходити в товаристві панн і молодиків всі церкви в місті Кролевці на Чернігівщині, де жили тоді його батьки. З вечора в церквах віряни-чоловіки читаютъ по черзі діяння апостолів, і молодому Миколі Зерову спроявляло приемність прочитати і собі уривок, заступивши якогось поважного бородатого міщанина, що при свіці, з окулярами на носі, не без труднощів посувався поволі в церковно-слов'янському тексті... Вірний звичці студентських літ, Микола Костьович читав Діяння і в Барішівці, де між іншим, і постали його сонети «Чистий Четвер» та «Страсна П'ятниця». Він подарував власноручний відпис першого сонета Колесникові, який знав також і про те, що вчитель читав Діяння в барішівській церкві (хіба такий факт міг залишитися невідомим у малому містечку!). Ставши студентом Київського Інституту Народної Освіти (ІНО), Колесник вступив до комсомолу. За першого року перебування в інституті він ще був сповнений подяки і пітету до свого вчителя, сказавши в розмові з приятелем-однокурсником, що він «усім зобов'язаний двом особам: Зерову і Єфремову». Шляхом підлоти і мерзеного сервілізму пішов Колесник після процесу СВУ, щораз вище підносячися на щаблях кар'єри (зрештою, не довгочасної). Під час одного свого усного виступу проти Миколи Зерова Колесник широко згадав і про читання професором Діянь у барішівській церкві і про сонет «Чи-

— І не треба, щоб такі як Колесник те бачили. Вони не гідні того, — була резолюція Лялі.

Вони вийшли із кабінету.

— Отже, сьогодні ввечорі я їду, — говорила Ляля. — Але Ви будете тут восени, правда? Я приїду захищати дипломову роботу.

Микола Костьович, мабуть, подумав із болем: «В наших умовах — чи можу я бути певним, що зі мною буде восени? .. Де я буду? ..» Але вголос побажав:

— Хай щастить Вам у дорозі додому і в роботі! ..

І з тим вони розійшлися — кожне в своїх справах, визнаючи приреченість розлуки і вірячи в зустріч у майбутньому...

XV

Перші місяці Ляліного перебування вдома, в рідному гнізді, минули, хоч це було й літо, в писанні дипломової роботи, з чим Ляля поспішала, розуміючи, що з початком навчального року вона, як новопризначений педагог середньої школи, для дипломової роботи вже не матиме часу.

Перечитуючи часто прощальний сонет Миколи Костьовича, Ляля все примовляла самій собі:

— Так! Микола Зеров, сам Микола Зеров виписав для мене цього вірша! ..

На початку навчального року до Лялі з Києва прийшов лист, де приятелька, тепер студентка III-го курсу,

стий Четвер», за советських часів взагалі не друкований (побачив цей вірш світло лише за 2-ої світової війни). Уже сама релігійна тематика сонета «компромітувала» Миколу Зерова, а рядок «про наші підлі і скупі часи» звучав як стовідсоткова і зухвала «контрреволюція». «У своїй запеклій ненависті до жовтневої революції, Зеров цинічно схарактеризував її як підлі і скупі часи» і т. д., і т. д.

Отже, Микола Зеров мав причину спеціально бути вдоволеним з того, що його нові вірші і переклади, лишаючися недрукованими, були невідомі Колесникові, цьому негідному і безчесному типові. (Прим. Автора)

писала про сумні новини: Миколу Костьовича, як «відомого ворога-націоналіста»... зняли з читання літератури в Університеті і дозволили лише кабінетну працю в Науковому Секторі Університету і в архівах Української Академії Наук. Ляля розуміла, яким жорстоким знущанням була ця фактична заборона лекцій для такого вродженого промовця-трибуна як Микола Костьович, і вона вирішила написати професорові листа.

«...Уже від деякого часу я вдома, в «степовій і щиро-сердій» Олександрії. Дійсно, це місце — куди всі сучасні події докочуються з запізненням і з притищением. Особливо в нашу дідову хатку в гарному садку, де так затишно і поетично. Моя дипломова робота вже закінчена і відіслана на перегляд професорові Грунському. Своєю працею — викладанням мови і літератури в педагогічній школі я задоволена. Відпочиваючи, — читаю, малюю, граю на роялі (вчилася музиці багато років, тепер поновлюю те, що забула), більше люблю класичну музику, маю багато нот і стареньке, успадковане від предків піяніно. Мама працює в міській бібліотеці, і як завжди, так і тепер, вона — мій вірний спільник у всіх моїх поетичних захопленнях і розвагах», — писала Ляля.

Ляля запитувала далі Миколу Костьовича про Котика і що нового у нього вдома. «Відомості про зміни в Вашому службовому положенні сюди вже докотилися. Власне, в зв'язку з цими змінами я і вирішила написати Вам ці кілька слів. Я не збираюся, Микола Костьович, листуватися — відбирати Вам листуванням час — і подаю свою адресу лише для того, щоб Ви просто «про всякий випадок» мали її у себе...»

Вона послала цього листа, дійсно не сподіваючись на відповідь, лише намагаючися цими кількома рядками висловити Миколі Костьовичу співчуття в його тяжкому стані — тому її писала в такому лагідному, спокійному тоні. Вона поминула всі неприємності свого буденного життя, головним чином — службові: відвідини її лекцій інспекторами з області, обстеження її роботи і звіти (її і про неї) на різних нарадах, коли, за влучним висловом

її приятельки-колеги, здавалося, що «хижі птахи налетіли з усіх країв, щоб роздерти на шматки маленьку гарну пташку». Ляля вважала, що все це для неї «по штату положено» — надививши за своїх студентських років, як ще тяжче цькували людей набагато більш гідних. Вона вважала, що будь її інакше — це тільки було б доказом, що вона — «звичайна совєтська», а такою вона зовсім не хотіла бути. І тепер, забувши про себе, дбала лише про те, щоб хоч мінімально, скромним листом своїм, підбадьорити Миколу Костьовича.

І — понад всі Лялині сподівання — від Миколи Костьовича прийшла відповідь за найкоротший час, якого ледве вистачало на те, щоб лист від неї дійшов до професора, і від нього — до неї.

«... Я був би нечувано сухим егоїстом, — писав Микола Костьович, — коли б не відгукнувся на цей щирий клич Вашої юної душі». Він відповідав на всі Лялині питання, хоч і дуже стримано (може, боячися цензури НКВД), і просив Лялю писати ще, писати більше, — завжди, коли тільки матиме вона настрій, писати до нього...

Ляля дійсно була ладна на всіх крилах своєї юної душі летіти хоч у думках до Миколи Костьовича, проте посортомилася відповісти одразу — боялася відбирати йому час своми листами, — і відписала лише в кінці робочого тижня, в суботу.

XVI

І за кілька днів прийшов знову лист від Миколи Костьовича.

Ні, жорстока Доля таки надто завзялася за Миколу Зерова. Так, ніби треба було саме на ньому довести, що Многостражданні Іови — не лише постаті євангельських притч, а існують і в наші дні. Мало було відібрати від професора Зерова його улюблену справу — викладання у

вищій школі. Жорстока Доля розбивала, нищила тепер його родинне щастя, те тихе домашнє вогнище, що залишалося єдиним джерелом спокою, рівноваги, — єдине, що давало сили далі жити і працювати...

Микола Костьович писав цього разу Лялі, що його Котика, який ще тиждень тому ходив до школи, вчив англійську мову, будував плянери... **уже немає...** Він згорів за чотири дні, спалений страшною хворобою, що так безжалісно вириває з життя дитячі душі — шкарлятиною...

«...Захворіла і його мама. Зараз вона в лікарні, і невідомо, чи вдасться відвоювати хоч маму...» — писав Микола Костьович далі про хворобу Софії Федорівни. В кінці такого трагічного листа Микола Костьович ще знайшов в собі сили додати: «Пишіть, якщо зможете...»

Ляля одержала цього листа і не знаходила в собі сили навіть зібратися з думками. Вона знала, чим був для Миколи Костьовича його Котик, і не могла собі уявити, що ж буде з батьком, що втратив такого сина та ще в таких обставинах... Ляля рухалася, а їй все здавалося, що вона спить і їй все це ввижається в кошмарі, або що все це тільки написане в надто трагічній книжці, де автором спеціально зібрани неможливі в житті в такому збігові людські страждання і муки.

— Боже! Ну як це може бути?!. — безпомічно раз-у-раз повторювала вона вголос, розуміючи в той же час, що муки, які відчуває вона — ніщо, порівняно з муками його, Миколи Костьовича, батька цієї безжалісно вихопленої з життя талановитої дитини.

Одержанівши листа вранці 6-го листопада, Ляля тинялася, не маючи сили ні за що взятися ввесь день 6-го і 7-го (саме були вільні дні в зв'язку з «жовтневими святаами»), а 7-го ввечорі — ще ж мусіла йти на учительську жовтневу вечірку... Не піти — тоді, коли навколо гри-міли політичні процеси і вирував терор НКВД «в справі вбивства Кірова», — їй, Лялі, до кого вже на перших кроках її педагогічної роботи не було довір'я — означало накликати на себе справжню біду... I Ляля, ледве тамую-

чи в собі ридання (а ѿти туди треба ж було ще й з веселим лицем!), пішла на вечірку в супроводі все тієї же приятельки Тані, яка саме приїхала на ці два вільних дні відвідати Лялю... Вечірка мала бути «сімейною», і Ляля, як самотня, попросила Таню піти з нею...

Ляля сиділа десь при бічному столі, і все пропливало повз неї, мов у тумані. Таня, що сиділа мовчки поруч, в душі лише дякувала Богові, що на них ніхто не звертає особливої уваги. А коли один із колег Лялі, що сидів *vis-à-vis*, звернувся до Лялі з якимсь незначним жартом, Ляля, скинувши на нього очима, ледве стримуючись, відповіла:

— Вибачте... у мене горе... і я не маю сили бути сьогодні веселою...

На щастя, колега той був досить порядною людиною і не витлумачив Лялиному настрою в політичному сенсі.

Лялі дійсно було надто тяжко. Сьогодні ж саме була ще й річниця першого рідного усміху Миколи Костьовича до неї. Рік тому Микола Костьович був іще в повному розквіті своєї наукової, літературної, і педагогічної діяльності, і все тоді було ще гаразд... Ще зовсім недавніми були часи — до 1930 року з процесом СВУ, — коли Микола Зеров був «ідолом-кумиром» студентської молоді, що ладна була «носити на руках» свого професора... А тепер... позбавлений улюбленої праці, осиротілий в родині, прочував Микола Костьович наближення останнього нищівного удару — арешту.

Другого дня Ляля, зібравши всі свої духові сили, якось таки відповіла Миколі Костьовичу, вважаючи, що тепер вже напевно йому цілком не до неї, і він, мабуть, більше їй не писатиме... Та Микола Костьович відповів, як він відповідав і далі на всі Лялині листи. Нераз Ляля в своїх листах до нього говорила, що їй, зеленій закутянці, соромно листуватися з такою людиною як він, та ще в такі тяжкі для нього часи... І Микола Костьович писав їй на це, що не треба так себе недоцінювати, що для своїх років Ляля знає більше від інших, а, працюючи над собою, ще ростиме...

Софію Федорівну «вдалося відвоювати» — вона одужала. Проте, повернувшись додому з лікарні (по шкарлятині) і довідавши, що Котика вже немає, вона впала в страшну меланхолію, що межувала деякий час із божевіллям. Микола Костьович про це не писав...

Звертаючися до Лялі, він називав її чомусь в англійській мові «Darling» і «My Dear». І в кожному листі просив її писати, говорячи, що в час, коли недавні, здавалось, найкращі друзі, зустрічаючися з ним, хапливо перебігають на протилежний бік вулиці, боячися привітатися з «ворогом-націоналістом» і стягти цим політичні переслідування на себе, — Лялині листи і все її чule ставлення особливо для нього дорогі і цінні. І лише в одному з листів Миколи Костьовича Ляля відчула ніби натяк на докір. На її викрик: «Боже! Чим я могла б Вас полегшити?..» — Микола Костьович написав: «...Надто далеко Ви заїхали...»

XVII

За якийсь час в передовиці Київської «Літературної газети» під голосною назвою «Вище пильність!» Лялі впало в очі місце: «...і чи не є характерним яскравим проявом притуплення клясової пильності той факт, що такий запеклий ворог-націоналіст як М. Зеров знятий лише з викладання в Університеті, а до кабінетної наукової праці в архівах Бібліотеки УАН все ж допущений?!. Лише від активної наукової роботи віддалили і на тому заспокоїлися...» І Ляля зрозуміла, що незабаром Миколу Костьовича, мабуть, позбавлять і цієї «пасивної» роботи.

Петля довкруги Миколи Костьовича невблаганно стискалась. Це розуміли вони обоє... І Микола Костьович в одному з листів писав: «Не думайте так багато за мене, не віддавайте надто багато уваги мені. Від усього свого серця бажаю Вам зустріти в житті щось молоде, гарне і талановите, і бути з ним щасливою...»

Проте, коли всі відкинулися, Ляля лишалася, хоч і на віддалі, вірним їому другом, підтримуючи листування і не думаючи про можливі політичні наслідки з того для себе. З невимовним жахом тамувала вона в собі думку про те, що коли їх листування урветься, — це означатиме, що... немає вже «на волі» Миколи Костьовича...

XVIII

Ляля не поїхала захищати дипломову роботу восени, як проектувала спочатку — не було можливості вирватися з роботи. Отже, мала їхати до Києва захищати диплом лише під час зимової перерви, в січні 1935 року. Ляля писала про це Миколі Костьовичу, і вони мали в дні її перебування в Києві побачитися. Напередодні Лялиногого від'їзду до Києва, прибув лист.

«...Горе жене Софію Федорівну й мене разом з нею до рідні в Полтаву. Коли я повернуся — залежатиме від її суперечливих бажань», — писав Микола Костьович. Далі зі змісту листа виходило, що, можливо, Микола Костьович, повернувшись до Києва, ще застане якийсь день Лялиногого перебування там. Отже, можливо, в цей її приїзд вони все ж таки побачаться...

Ляля поїхала до Києва, і в день захисту дипломової роботи, щойно звільнившись, побігла, як колись, вниз по Фундукліївській на мешкання Миколи Костьовича. Вона несла з собою заздалегідь заготований лист, де, на випадок Миколи Костьовича не було б вдома, Ляля подавала адресу, за якою він міг би її знайти. На Лялин дзвінок цього разу їй ніхто не відкрив дверей, лише крізь двері почувся жіночий голос:

— Ви до Зерових? Нікого з них немає. Вони виїхали...

— Я знаю. Але я маю до них листа. Якщо можна, я залишу, і дуже прошу передати листа, коли хтось із них повернеться, — просила Ляля.

І невідомо чия рука висунулася в щілину дверей, щоб узяти її лист.

Ляля поверталася до студентського гуртожитку тими ж вулицями, що й рік тому, після відвідин Миколи Костьовича по своїй зимовій поїздці до Одеси... Так само й тоді стояла зима... Але тоді все було інакше...

«...Пой мне... Пусть в звуках песни льются слезы... Я эти слезы унесу с собой...» — раптом почула Ляля модний тоді в Советському Союзі, перекладний з італійської, романсь, виконуваний молодим невиробленим голосом, — мабуть якогось безпритульного, — що дзвінко розносиився в чистому повітрі морозяної ночі...

Серце Лялі краялося цим співом. І вона думала про «щасливе дитинство в Країні Рад»... Один представник цього «щасливого дитинства» — Котик Зеров, що був гідним сином свого талановитого батька, загинув, передчасно вихоплений з життя епідемією грізної хвороби... «Дбайлива держава» запобігає страшним епідеміям лише «на слові»... На ділі ж, ось, — старанно дбає, щоб усіми способами далі «ощасливлювати» осиротілого Котикового батька, Миколу Зерова... А інший представник «щасливого дитинства» — невідомо чиє дитя, цей безпритульний, обдарований чудесним голосом, — десь загине незабаром, в умовах сталінського «піклування», нікому непотрібний, — від голоду і холоду...

XIX

По приїзді своїм з Києва, Ляля майже одразу одержала листа від Миколи Костьовича... з Москви.

«.. Як бачите, потрапив я до Москви... «шукати щастя», — писав Микола Костьович, з сумом іронізуючи з самого себе. «...Що я тут робитиму — невідомо. З російської літератури таких фахівців, як я, — тут багато. А з українською — тут нікуди не підеш: кому тут потрібні Панас Мирний з Нечуєм-Левицьким?» — гірко міркував професор.

Взагалі лист був сповнений таких сумних нот, які дотепер не були властиві Миколі Костьовичу, і Лялі до-

велося дбайливо обдумувати кожне слово свого листа-відповіді, щоб хоч трохи підняти Миколі Костьовичу настрій... На кожному кроці в Москві, — видно було, — Микола Костьович відчував, який він там чужий, непотрібний і самотній. «Ізгой» — писав він про себе. Крім того, його невідступно мучила свідомість того, що не тільки в Москві, а і взагалі ніде немає вже його Котика...

«...Котик здається часом мені, — писав Микола Костьович, — чудесним сном. Цей сон тривав рівно десять років, що були з усіх поглядів кращими роками моого життя...»*

В наступному листі до Лялі Микола Костьович писав:

«...За старосвітським звичаєм цілую ручки, що написали мені листа в Києві...» — отже, Лялин лист таки якось до Миколи Костьовича потрапив...

«Ручки...» — повторювала Ляля. І їй пригадалося ще одне ніжне слово на її адресу безпосередньо з його вуст...

...Це було перед випуском, коли Ляля, несучи додому тількищо одержане випускне фото, зайдла до Університету. Микола Костьович, побачивши в Лялі фото під рукою, попросив подивитися. І раптом спитав:

— А де ж сама власниця цього примірника? — очевидно, не зміг знайти Лялю на фотографії.

Це було десь у приміщенні факультетського деканату, в присутності багатьох осіб, і Ляля, зніяковівши, відповіла роблено-грубо:

— Та ось. Чомусь така зла «рожа»...

Микола Костьович одразу ж заперечив:

— Що це за термін, невідповідний до дійсності?

— Чому? Невже?

— Так. Про Вас треба казати «личко», — м'яко відповів професор.

* Див. стор. 161 у збірці поезій М. Зерова «Сонетаріум» — сонет від 20. XI. 1934. — «То був щасливий десятирічний сон...» (Прим. А. Ц.)

XX

Далі приходили від Миколи Костьовича трохи ніби бадьоріші листи. У Москві він перекладав для видавництва «Academіa» Горация, присилав Лялі уривки своїх перекладів. Вибирає місця, що картали підлабузництво, прислужництво, запроданство, підступ, зраду, одночасно коментуючи: «Як бачите, ці рядки, написані стільки століть тому, не тяжко застосувати й до нашої дійсності...»

З мешканням він «зачепився» в родині якогось наукачя, родича Софії Федорівни, не в самій Москві, а в Пушкіно. «...Пам'ятаєте, — у Маяковського: «...Посёлок Пушкино горбил Акулової горою...» — писав Микола Костьович Лялі про свою «тимчасову обитель», звідки їздив до Москви електричним поїздом. Ділився з Лялею своїми враженнями від деяких музеїв Москви — «Тредьяковки» тощо, шкодуючи, що не можуть вони разом всього того побачити...»

Одного разу, повернувшись в Пушкіно із ділової поїздки до Києва, Микола Костьович озвався таким листом.

«...Я не писав так давно через те, що за час мовчання побував у Києві. З деким, спеціально того бажаючи, зустрівся, з деким — подбав про те, щоб не бачитися. Знаю тепер все і про захист Вами дипломової роботи. Вражений підлотою деяких впливових суб'єктів, що так зухвало затирають цінні молоді сили...»

Лялину дипломову роботу, спочатку оцінивши її якнайвище і визнаючи гідною друку, — вся професура змушена була врешті визнати лише «задовільною» — згідно з оцінкою тодішнього керівника Інституту Мовознавства при Академії Наук, кар'єриста Кагановича, який вирік, що робота Лялі вище не може бути оцінена, бо... «в ній майже цілковито відсутні цитати із класиків марксизму...» Але Ляля й не розраховувала на краще, знаючи,

що її в умовах советської дійсності до наукової діяльності «путі заказані», вважаючи, що коли вона, бувши лише скромним учителем середньої школи, «умудриться» прожити своє життя без арешту, — навіть уже це служить доказом того, що вона таки спідліла в советських умовах, зуміла до них пристосуватися і тією ціною врятуватися... І Ляля в давнішому листі до Миколи Костьовича, на його запитання: «Як із дипломовою роботою? Добре?» — лише стримано відповіла: «Роботу захистила, але з нею не все добре». Та тепер Микола Костьович сам у Києві довідався, мабуть, від професора Грунського, про всі деталі справи...

«...Мені, мабуть, доведеться, — в справах перевозу моєї бібліотеки тощо — нераз ще їздити звідси до Києва. І я хотів Вас спитати: чи не дуже перелякаю я Вас, заїхавши в одну з таких моїх поїздок «по дорозі» до Вас?» — запитував в кінці свого листа Микола Костьович.

Ляля відповіла, що приїздом своїм Микола Костьович не тільки не злякав би її, а справив би їй велику втіху.

«...Але, можливо, — писала Ляля, — раніше, ніж Ви приїдете до мене, я прийду до Москви. Треті курси — випускники «моєї» педагогічної школи — після закінчення навчального року збираються їхати до Москви в екскурсію. І, приїхавши з ними, я розшукаю там Вас...»

Микола Костьович відповідав піднесено. Він говорив про те, як буде чудесно, коли Ляля завітає. Він писав, що зустріне її і «виводить» у Москві по всіх місцях, гідних їхньої уваги. Тоді все гарне вони побачать разом.

«...Ми побачимося... Прийду я до Вас або Ви до мене. Наша зустріч не мрія. Ми зустрінемося. Неодмінно зустрінемося...» — закінчив він листа.

Уже була весна (1935 року), і ці двоє непоправних естетів з весною воскресали знову...* Не відчувалися

* Див. стор. 162 у збірці поезій М. Зерова «Сонетаріум» — сонет від 30-31. III. 1935. — «Тут теплий Олексій ще кріпиться зрана...» — на «мотто» з Шевченка: «А може ще добро побачу? А може лихо переплачу?..» (Прим. А. І.)

так гостро просторова віддаль (понад 1200 кілометрів), різниця віку (22 роки), загальна безправність; стишивався навіть біль недавньої тяжкої втрати; зменшувався тягар вічної загрози арешту НКВД... Блідло все те, що було проти них і в сумі своїй на ділі давало ДЕШО НЕПЕРЕМОЖНЕ...

Найстрашнішим з усього, звичайно, було НКВД. Проти нього, поза всякими сумнівами, обое вони (як і всі в Советському Союзі) були вкрай безсилі. Куди б і як би не намагалися вони сховатися від нього, — рано чи пізно воно «на краю світа» знайшло б їх, розлучило б навіки, знищило б не тільки їх мрії, а й їх самих...

І цей лист Миколи Костьовича до Лялі, з такою вірою його — в життя і в їх зустріч — написаний, коли Ляля одержала його, — був уже «листом із-за могили»...

...Лялі все здавалося, що Микола Костьович написав цього листа десь по обіді і що були вже сутінки, коли він ще пішов укинути його на близчий поштамт...

...А пізньої ночі до воріт його тимчасової обителі підкотив «чорний ворон»*, і... поглинула Миколу Зерова з усіми його знаннями, мріями, задумами і плянами чорна безодня, безжалісна ненажерлива паща... навіки...**

КІНЕЦЬ

* Спеціальне, закрите авто НКВД — «карета» для арештованих.

** Подальші скупі відомості про долю Миколи Зерова (на засланні) подає книга С. Підгайного «Українська інтелігенція на Слов'янах». (Прим. А. Ц.)

Помічені друкарські помилки

Стор.	Рядок згори	Надруковано	Має бути
7	20	«Ашафенбурзі»	«Ашаффенбурзі»
16	29	«її»	«їй»
28	1 (першої примітки)	«наслдіок»	«наслідок»

Ціна \$1.00

Замовлення слати на адресу автора:

Alla Ciwtchynska, 208 East 6th St., Apt. 13
New York 3, N. Y. U.S.A.